COVID-19 DÖNEMİNDE İKTİSADİ, İDARİ VE SOSYAL BİLİMLER ÇALIŞMALARI

EDİTÖRLER
Dr. Cafer Şafak EYEL
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜN

YAZARLAR
Doç. Dr. Meral ERDİRENÇELEBİ
Dr. Öğr. Üyesi Ebru ERTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Gülcan AZİMLİ ÇİLİNGİR
Dr. Öğr. Üyesi Gülin YAZICI ÇELEBİ
Uzm. Dr. Hacer Efnan MELEK ARSOY
Dr. Ömer SARAÇ
Bedri ŞAHİN

İKSAD
Publishing House

COVID-19 DÖNEMİNDE İKTİSADİ, İDARİ VE SOSYAL BİLİMLER ÇALIŞMALARI

EDİTÖRLER

Dr. Cafer Şafak EYEL
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜN

YAZARLAR

Doç. Dr. Meral ERDİRENÇELEBİ
Dr. Öğr. Üyesi Ebru ERTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Gülcan AZİMLİ ÇİLİNGİR
Dr. Öğr. Üyesi Gülin YAZICI ÇELEBİ
Uzm. Dr. Hacer Efnan MELEK ARSOY
Dr. Ömer SARAÇ
Bedri ŞAHİN

İKSAD Publishing House

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7687-66-9
Cover Design: İbrahim KAYA
December / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN

ÖNSÖZ

Dr. Cafer Şafak EYEL

Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜN…….....……*1*

BÖLÜM 1

COVID-19 KAPSAMINDA ALINAN TEDBİRLERİN AFET YÖNETİMİ AÇISINDAN ANALİZİ

Dr. Öğr. Üyesi Gülcan AZİMLİ ÇİLİNGİR ……..…….*3*

BÖLÜM 2

COVİD-19 SÜRECİNDE KADIN ÇALIŞANLARIN İŞ-AİLE YAŞAM DENGESİ(SİZLİĞİ)

Doç. Dr. Meral ERDİRENÇELEBİ
Dr. Öğr. Üyesi Ebru ERTÜRK ….……29

BÖLÜM 3

COVİD 19SALGININA YÖNELİK BAZI DAVRANIŞLARIN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Gülin YAZICI ÇELEBİ ……..…….....*57*

BÖLÜM 4

COVID-19 NEDENİYLE HASTANE YATIŞLARDA REFAKATÇİLERİN DURUMUNUN iNCELENMESİ

Uzm. Dr. Hacer Efnan MELEK ARSOY ……..…….79

BÖLÜM 5

COVID-19 SALGINI VE ALMANYA GÜVENLİK POLİTİKALARI'NDAKİ ETKİSİ

Bedri ŞAHİN ……..……..……..……..……93

BÖLÜM 6

YENİ KORONAVİRÜS (COVID-19) PANDEMİ SÜRECİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM ÜZERİNDEKİ MUHTEMEL ETKİLERİ

Dr. Ömer SARAÇ ……..……..……...……115

ÖNSÖZ

COVID-19 pandemisi günümüz koşullarında dünyadaki hemen tüm ülkeleri ve bütün sektörleri etkilemiş durumdadır. Bu nedenle, COVID-19 koşullarında iktisadi, idari ve sosyal bilimler alanlarında yeni ve güncel çalışmalar gerçekleştirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu kitap çalışmasında da iktisadi, idari ve sosyal bilimlerde altı farklı alanda uzmanlar tarafından gerçekleştirilen çalışmalara yer verilmiştir. Bu doğrultuda kitabımızda; "Yönetim" alanına ilişkin olarak "Covid-19 Kapsamında Alınan Tedbirlerin Afet Yönetimi Açısından Analizi", "Örgütsel Davranış" alanına yönelik olarak "Covid-19 Sürecinde Kadın Çalışanların İş-Aile Yaşam Dengesi(Sizliği)", davranış bilimleri alanında "Covid 19 Salgınına Yönelik Bazı Davranışların Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesi", sağlık yönetimi alanında "Covid-19 Nedeniyle Hastane Yatışlarda Refakatçilerin Durumunun İncelenmesi", güvenlik bilimleri alanında "Covid-19 Salgını ve Almanya Güvenlik Politikalarındaki Etkisi" ve turizm alanında "Yeni Koronavirüs (Covid-19) Pandemi Sürecinin Sürdürülebilir Turizm Üzerindeki Muhtemel Etkileri" isimli bilimsel çalışmalara yer verilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen bölümler özgün birer çalışma olarak kendi alanlarında literatüre önemli katkılar sağlayacak ve hem okuyuculara hem akademik camiaya hem de sektörlere Covid-19 sürecinde yaşananlara ilişkin olarak yol gösterici bir özelliğe sahip olacaktır. Disiplinler arası nitelikteki bu eserin yazarlara, okuyuculara, kitap editörlerine ve İKSAD Yayınevi ailesine hayırlı olmasını temenni ederiz.

Dr. Cafer Şafak EYEL
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜN

BÖLÜM 1

COVID-19 KAPSAMINDA ALINAN TEDBİRLERİN AFET YÖNETİMİ AÇISINDAN ANALİZİ

Dr. Öğrt.Üyesi Gülcan AZİMLİ ÇİLİNGİR[1]

[1] Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Van, Türkiye, gulcanazimlicilingir@yyu.edu.tr.

GİRİŞ

Salgın hastalıkların insanlığın tarihi kadar eski bir mazisi olduğu söylenebilir. Bu nedenledir ki, insan topluluklarının aralarındaki ilişkilerle birlikte kendine yeni yayılma sahaları sağlayan salgın hastalıklar, daha önce hiç ortaya çıkmadıkları sahalarda çok fazla insanın ölümüne sebep olarak güçlü devletlerin güçlerini kaybetmelerine sebebiyet vermiştir (Yılmaz, 2017:27). Tarihte özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana tifüs, sıtma, kolera, veba, frengi ve verem gibi birçok salgın ve bulaşıcı hastalıkla mücadele edildiği ve bu hastalıklar nedeniyle yüzlerce insanın hayatını kaybetmesi bunun göstergesidir.

Büyük çaplı salgınların kendisi bir afet halini alabilir ya da yaşanan afetlerin sonucunda da salgınlar görülebilir. Ülkemizde bu zamana kadar yaşanan afetlerde, deprem kuşağında yer alan bir ülke olması nedeniyle özellikle yaşanan depremlerden ya da taşkın ve sellerden sonra, karşılaşılan sıkıntılardan biri olan salgın hastalık durumunun, şu anda hem ülkemiz hem de tüm dünyanın mücadele ettiği bir afet halini alması söz konusudur. Covıd-19 olarak adlandırılan ve bir anda tüm dünyanın gündemine oturarak çok sayıda insanın ölümüne neden olan salgınla birlikte olağanüstü tedbirlerin alınması da kaçınılmaz olmuştur.

İnsanlık tarihi boyunca, başta deprem olmak üzere, büyük çaplı yangınlar, kuraklık ve aşırı yağışların neden olduğu su baskınları gibi doğa kaynaklı afetlerin yanı sıra "salgın hastalıklar" da insan ölümleriyle sonuçlanan önemli sebeplerden biri olmuştur. Çok az bir

zaman zarfında yayılıp, milyonlarca insanın ölümüne neden olan salgın hastalıklar, tarihte neredeyse imparatorlukların yıkılmasına, orduların yok olmasına ve son olarak insan topluluklarının ruhsal durumlarında onarması güç yaraların açılmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada; öncelikle, afet olarak adlandırılan covıd-19 salgın hastalığı kapsamında ülkemizde alınan tedbirler üzerinde durulacaktır. Ardından, alınan tedbirlerin afet yönetimi açısından, hem risk hem de kriz yönetimi bağlamında analizi yapılacaktır. Sonuç kısmında ise, konuya ilişkin değerlendirme ve önerilere yer verilecektir.

INTRODUCTION

Large outbreaks may become disasters themselves, or outbreaks may occur as a result of disasters. In disasters experienced in our country so far, as it is a country in the earthquake zone, especially after the earthquakes or floods and floods, the epidemic disease, which is one of the troubles encountered, has become a disaster that our country and the world are currently struggling with. With the epidemic called Covıd-19 which suddenly sat on the agenda of the world and caused the death of many people, extraordinary measures were also inevitable.

Throughout human history, “epidemic diseases” as well as nature-related disasters such as earthquakes, floods caused by large scale fires, drought and excessive rainfall, have been one of the important causes of human deaths. Epidemic diseases that spread in a very short time and killed millions of people, ıt caused the collapse of empires in

history, the disappearance of armies and distress in the mental states of human communities.

In this study; firstly, the measures taken in our country within the scope of Covıd-19 epidemic disease called disaster will be emphasized. The measures taken will be analyzed in terms of both risk and crisis management in terms of disaster management. After that, the measures taken will be analyzed in terms of both risk and crisis management in terms of disaster management. n the conclusion part, evaluations and suggestions related to the subject will be included.

1. COVID-19 KAPSAMINDA TÜRKİYE'DE UYGULANAN TEDBİRLER

31 Aralık 2019 tarihi itibariyle ilk olarak Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan "korona virüs(covıd-19)" salgın hastalık, ülkeler arası ticari ve kültürel ilişkiler çerçevesinde, seyahatler yoluyla insandan insana bulaşarak, tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. Çin'in ardından 13 Ocak 2020 tarihinde Tayland' ta can almaya devam eden covıd-19 virüsü, ülkemizde de 11 Mart 2020' de ilk vakanın görülmesiyle beraber dünya üzerinde birçok ülkede ölümlerin meydana gelmesine neden olmuştur. Çin' de ortaya çıkan ve dünyaya yayılan 11 Mart tarihi itibariyle toplam 114 ülkede 118 bin vakanın görüldüğü ve 4 bin 291 kişinin hayatını kaybettiği korona virüs nedeniyle, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi[2] ilan edilmiş ve Türkiye'nin de

[2] Dünya Sağlık Örgütü'ne göre pandemi; yeni bir hastalığın dünya genelinde yayılmasıdır (https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/ Erişim tarihi: 20.05.2020).

içerisinde bulunduğu, dünyanın birçok ülkesinde virüsün yayılmasının önüne geçebilmek için olağanüstü tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu tedbirlerin başında, insandan insana damlacık yoluyla kolayca bulaşma özelliğine sahip olan covıd-19 virüsünün yayılmasını önlemek adına, ülkemizde de uygulanan sosyal mesafenin azaltılmasına yönelik olarak insanların evde kalmasının sağlanması gelmektedir. Bu nedenle hem iş hayatının hem de sosyal hayatın düzenlemesine yönelik bir dizi tedbirlerin alınmasıyla beraber, insanların birbirleriyle temaslarının en aza indirilmesi amaçlanmıştır. DSÖ tarafından, yeni bir virüs olması, insanlara kolayca geçebilmesi ve insandan insana sürekli bir şekilde bulaşması kriterlerinin söz konusu olması dolayısıyla, küresel covıd-19 virüsünün yol açtığı hastalığın küresel salgın yani pandemi olarak ilan edilmesi yoluna gidilmiştir[3].

Pandemi, hem devlet hem de toplum açısından hayati öneme sahip olan faaliyetlerin ve toplumsal yaşamın normal akışına tesir etmekte; bunun sonucu olarak çeşitli sıkıntılara ve maddi kayıplara yol açmaktadır. Ek olarak, eğitim kurumları ve iş hayatında da var olan sürekliliğin kesintiye uğramasına neden olmaktadır. Pandeminin şiddetine bağlı olarak, işe devam edememe kamu düzeninin ciddi şekilde zarar görmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu durum ülkemizde daha önceden tecrübe edilen geçmişte yaşanmış olan pandemilerde seyrek de olsa gözlenmiştir(Ulusal Hazırlık Planı,2019:2)[4].

[3] https://www.gzt.com/gazeteler/yenisoz-gazetesi-13-03-2020, Erişim Tarihi: 15.05.2020.
[4] https://grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf

Sağlık şartlarının ve tedavi olanaklarının günümüzün koşullarına kıyasla son derece geride olduğu geçmiş dönemlerde, şu anda bize çok basit gibi gözüken birçok salgın hastalıklar insanlık tarihi için çok büyük sorun teşkil etmiş ve bu salgın hastalıklar çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur[5]. Salgın hastalıklar kamu düzenini bozan olaylardan biri olarak karşımıza çıkmakta ve tüm ülkeye yayılmış bir salgın hastalık, geniş bir halk ayaklanmasına ya da krize neden olabilmektedir[6]. Bu bağlamda olağan dönemlerden farklı olarak böyle olağanüstü dönemlerde devletin önlem amaçlı olarak gereken tedbirleri alması kaçınılmaz olmaktadır.

Covıd-19 ile ilgili bütün iş ve işlemler ile her türlü müdahalede, yürürlükte bulunan sağlık mevzuatının dikkate alınması söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda pandemi süresince uygulanacak ilgili mevzuatın isimlerini, ilk olarak; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, sonrasında 24.04.1930 Tarih ve 1593 Sayılı "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu", 07.05.1987 Tarih 3359 Sayılı "Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu", 10.07.2018 Tarih ve 30474 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi", 30.05.2007 Tarih ve 26537 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "Bulaşıcı Hastalıklar Sürveyans ve Kontrol Esasları Yönetmeliği", 03.11.2013 Tarih ve 28810 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "Uluslararası Giriş Noktalarında

[5] Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskâna Etkisi (XVI-XX. yy.), TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 13-14 Ekim 2016, Ankara, ss.379-391, s.381.

[6] Oktay, Funda, İstanbul Ticaret Üniversitesi, SBE, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, "1982 Anayasası Çerçevesinde Olağanüstü Yönetim", İstanbul, 2018, s.13.

Uygulanacak Çevre Sağlığı İşlemlerine Dair Yönetmelik", 23.10.2015 Tarih ve 2015/18 Sayılı "Bulaşıcı Hastalıkların İhbar ve Bildirim Sistemi Konulu Genelge", 11.09.2018 Tarih ve 2018/22 Sayılı "Bulaşıcı Hastalıklar ile Mücadele Rehberi Hakkındaki Genelge" olarak sıralamak mümkündür(Ulusal Hazırlık Planı,2019:22).

İdarenin genel sağlığı koruma görev ve yetkisi Anayasa'da kişilerin sağlıklı bir çevrede yaşamlarını sürdürebilme hakkı kapsamında yer almaktadır. Anayasa'ya göre *"Herkes, sağlıklı…bir çevrede yaşama hakkına sahiptir"* (m.56/1). Bu hak karşısında idare, kanuni düzenlemeler çerçevesinde toplum sağlığını temin etmeye, yani genel sağlığı korumaya yönelik kolluk faaliyetlerinde bulunmalıdır. Genel sağlığın korunmasına yönelik kanuni düzenlemeler içerisinde en önce bakılması gereken "sağlıklı yaşamak için alınması gerekli önlemlerin bütünü"40 anlamına gelen hıfzıssıhhaya (sağlığın korunmasına) ilişkin olan ve toplumun geneline yönelik sağlık tedbirlerinin alınmasını içeren faaliyetleri düzenleyen 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, yani "Genel Sağlık Kanunu'dur[7]. Kanun'un 1.maddesi'nde; ülkenin sağlık koşullarını iyileştirme ve sağlığı tehlikeye atan tüm hastalıklarla veya diğer zararlı faktörlerle savaşma ve sonraki kuşakların sağlıklı bir şekilde büyümesine vesile olma ile halka her türlü tıbbi ve sosyal yardımları ulaştırma gibi görevlerin, devletin genel hizmetlerinden olduğu düzenlenmektedir.

[7] R.Gazete Kabul Tarihi : 24/4/1930, Yayımlandığı R.Gazete : 6/5/1930, Sayı : 1489, Cilt : 11, Sayfa : 143, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1489.pdf, Erişim Tarihi: 05.07.2020.

İdare genel sağlığı korumaya yönelik faaliyetleri kapsamında önleyici bir hizmet olarak kişilerin salgın hastalıklardan korunmasına yönelik gerekli tedbirleri, bütün temel hak ve özgürlükler için güvence oluşturan "*Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması*" başlıklı Anayasa'nın 13'üncü maddesinde[8] yer alan güvenceleri ihlal etmeden almak durumundadır. Bu bağlamda, ülke genelinde alınan söz konusu tedbirler dikkate alındığında, Anayasa'da güvence altına alınmış bulunan, yerleşme ve seyahat hürriyeti başta olmak üzere, basın ve sanat hürriyeti, toplantı hak ve hürriyetleri (toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı gibi…) ile eğitim ve öğrenim hakkı gibi temel hak ve hürriyetlerin genel sağlığın korunması amacıyla sınırlanması yoluna gidildiği görülmektedir. Anayasa'nın "Temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması" başlıklı 15.maddesi; "*Olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir"* şeklindedir.

Salgın hastalıkların dünya genelinde etkili olması gibi olağanüstü dönemlerde kamu özgürlüklerinin büyük kısmının, bilhassa haberleşme, seyahat, toplantı ve gösteri hakkı gibi bir takım temel hak ve özgürlüklerin karşı karşıya kalınan tehlikenin büyüklüğü dikkate alınarak geçici bir süreyle sınırlandırılması ve daha da ileri gidilerek

[8] Anayasa m.13: *"Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.*

gereken durumlarda tamamen durdurulabilmesi mümkündür (Oktay,2018:17). Şu anda ülkemizde ilan edilmiş bir olağanüstü hal kararı olmasa da; ülke genelinde veya özelinde Kanun'un "Alınacak Tedbirler" başlıklı 9.maddesi'nde sayılan tedbirlerden birçoğunun alınmış olması olağanüstü hal benzeri bir durumun uygulandığını göstermektedir. Şöyle ki; covid-19 salgınının ülkemiz sınırlarında görülmesinin hemen akabinde, konuyla ilgili olarak yayınlanmış olan Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri, Genelgeler ve Sirküler gibi iç düzen işlemleri bağlamında, kamu düzeninin ve genel sağlığın korunması açısından bu gibi tedbirlerin alınması söz konusu olmuştur.

Ülkemizde uygulanan kısıtlamalara ve alınan tedbirlere bakıldığında; ilk olarak 10 Ocak 2020 tarihinde, ülkemizde kovıd-19 hastalığı ile mücadele için Sağlık Bakanlığı bünyesinde Korona virüs Bilim Kurulu oluşturulmuştur. Ardından 24 Ocak'ta Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan yeni tip korona virüs salgını sebebiyle İstanbul Havalimanı'na bu kentten gelen tarifeli uçakların yolcularının, termal kameralarla kontrol edilerek ülkeye alınması uygulamasına başlanmış; 3 Şubat'ta, Sağlık Bakanı, Çin ve Türkiye arasında yapılan uçuşların tümünün durdurulduğunu açıklamıştır. 23 Şubat'ta tarihinde ise, İran'da koronavirüs vakalarında meydana gelen artış nedeniyle bu ülkeyle olan sınır kapılarının geçici olarak kapatılmasına karar verilmiş ve ilaveten, İran ile uçuşların ve tren seferlerinin tümünün; 29 Şubat'ta; İtalya, Güney Kore ve Irak'la, 18 Mart'ta ise, Yunanistan ve Bulgaristan ile uçuşların tümünün karşılıklı olarak durdurulmasına karar verilmiştir (Şirin, 2020: 4). Son olarak, 21 Mart'tan itibaren geçerli olmak üzere, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'nca, covid-19

tedbirleri kapsamında 46 ülkeye daha uçuşların durdurulması kararı verilerek, Türkiye'ye uçuşları durdurma kararı alan Rusya, Katar ve Libya ile beraber uçuşların durdurulduğu ülke sayısı 71'e ulaşmış oldu[9].

Ayrıca, salgının yayılmasını önlemek maksadıyla; belirli yerleşim yerlerine giriş ve buralardan çıkışın sınırlandığı, resmi ve özel her derecedeki öğretim ve eğitim kurumlarında öğrenime ara verildiği ve öğrenci yurtlarının süresiz olarak kapatıldığı ve hatta bu yurtların yurtdışından gelenler için 14 günlük karantina kuralının uygulanması için tahsis edildiği görülmektedir. Sosyal mesafenin korunması amacıyla; gazino, lokanta, birahane, meyhane, lokal, taverna, diskotek, bar, sinema, tiyatro ve benzeri eğlence yerleri[10] ile kulüp vesaire oyun salonlarının, otel, motel, kamping, tatil köyü ve benzeri konaklama tesislerinin ve spor merkezlerinin süresiz olarak kapatılması ve kara, deniz ile hava trafik düzenine ilişkin tedbirlerin alınması kapsamında, ulaştırma araçlarının ülkelere giriş ve çıkışlarının kısıtlanması ve hatta birçok bölgede yasaklanması ile kamu düzenini ve sağlığını korumak amacıyla, 30 büyükşehir ile Zonguldak ilini içine alacak şekilde uygulanan hafta sonu sokağa çıkma yasağı gibi alınan tedbirlerin olağanüstü halin gerektirdiği tedbirler olduğu rahatlıkla söylenebilir.

[9] https://www.ntv.com.tr/turkiye/46-ulkeye-daha-ucuslar-durdurulacak,GiK7Wg6laEeeoCMmBlBasg, Erişim Tarihi: 29.05.2020.
[10] https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-coronavirus-tedbirleri-konulu-ek-genelge-gonderdi, Erişim Tarihi: 29.05.2020.

Alınan tedbirlere ek olarak; İçişleri Bakanlığı'nca 81 İl Valiliğine Koronavirüs konulu ek bir genelge gönderilerek; yapılan işlem esnasında fiziksel temasın fazla olması nedeniyle, vatandaşları korumak ve salgının yayılmasını engellemek amacıyla; berber, kuaför ve güzellik merkezlerinin faaliyetlerinin 21 Mart 2020 tarihi itibariyle geçici olarak durdurulması karar verilmiştir. Aynı tarihte alınan tedbirlerden bir diğeri ise; İçişleri Bakanlığı'nca yayımlanan ve 81 ile gönderilen 5762 Sayılı Genelge[11] ile 65 Yaş ve Üstü ve Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağının getirilmesi olmuştur. Bu yasak kapsamında, 65 yaş ve üstü ile kronik rahatsızlığı olanların ikametlerinden dışarı çıkmaları, park ya da bahçe gibi açık alanlarda dolaşmaları ve toplu taşıma araçlarını kullanmaları yasaklanmıştır(Y. Özel, 2020: 35).

Sokağa çıkma yasağı uygulanan 65 yaş üstü ile kronik rahatsızlığı bulunan vatandaşların bilhassa yalnız yaşayan ve ihtiyaçlarını karşılayacak bir yakını bulunmayanların mağduriyet yaşamaması; temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi amacıyla vali/kaymakamların başkanlığında; il/ilçe emniyet müdürü, il/ilçe jandarma komutanı, vali/kaymakamlarca tespit edilecek kamu kurum ile kuruluşlarının temsilcilerinin, ihtiyaç duyulacak sivil toplum kuruluşları temsilcilerinin, yerel yönetimler, AFAD ve Kızılay'ın da yer aldığı 65 yaş üstü "Vefa Sosyal Destek Grubu" oluşturulmuştur[12]. 65 yaş üstü ile kronik rahatsızlığı bulunan vatandaşlara ek olarak, 3 Nisan 2020

[11] 22.03.2020 Tarih ve 5762 Sayılı Genelge.
[12] https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokaga-cikma-yasagi-genelgesi, Erişim Tarihi: 28.05.2020.

tarihli ve İller İdaresi Genel Müdürlüğü ifadeli, 20 yaş ve altındakileri kapsayan 6235 Sayılı "Şehir Giriş/Çıkış Tedbirleri ve Yaş Sınırlaması" konulu Genelge yayımlanarak yürürlüğe girmiştir[13].

Yayımlanan Genelgeler ve getirilen kısıtlamalar kapsamında, tedbirlere uymayanlar hakkında; Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 282. maddesi gereğince 3.150,00 TL, Kabahatler Kanunu'nun 32. maddesi gereğince 392,00 TL idari para cezası uygulanmasına her ilde kurulan "İl Umumi Hıfzıssıhha Kurulları" tarafından karar verilmiştir. Para cezalarına ek olarak, sokağa çıkma yasağını ihlal edenler, Türk Ceza Kanunu'nun Bulaşıcı Hastalıklara İlişkin Tedbirlere Aykırı Davranma başlıklı 195. maddesi'nin "*bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanmış veya bu hastalıklardan ölmüş kimsenin bulunduğu yerin karantina altına alınmasına dair yetkili makamlarca alınan tedbirlere uymayan kişi, iki aydan bir yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır"* şeklindeki hükmü uyarınca da haklarında cezai işlem uygulanabilecektir.

Tüm ülkeyi etkisi altına alınan ve afet olarak değerlendirebilecek olan covıd-19 salgın hastalığının yayılmasının önüne geçilmesinde, kamu kurumları çok önemli bir noktada yer almaktadır. Bu nedenle, kamu kurumlarının afetlerle mücadelede kritik bir görev üstlendiği ve afet yönetimi süreçlerinin tümünde görev alanlarıyla ilgili sorumluluk alarak afetlerin neden olduğu zararları asgariye indirme, ayrıca hizmet ve yatırımlarının tümünü afete ilişkin riskleri de dikkate alarak yerine getirme davranışında bulunduğu görülür. Bunun yanı sıra, yerel

[13] https://www.icisleri.gov.tr/sehir-giriscikis-tebirleri-ve-yas-sinirlamasi,Erişim Tarihi: 29.05.2020.

yönetimlerin, sorumluluğu altındaki toplumun ve bölgenin sürdürülebilirliği ve güvenliğini yerine getirmek amacıyla her türlü riski tespit edip, bu doğrultuda, yerel düzeyde, stratejiler ve planlar gerçekleştirerek afetin tüm aşamalarında etkin bir rol oynaması söz konusudur. Bunun yanı sıra, salgının önlenmesi noktasında istenilen sonuçların alınabilmesi, sivil toplum örgütlerinin de bilhassa, esnek ve özerk yapıları sayesinde, bu gibi afetler olduğunda farklı sahalarda çalışmalarını geçekleştirerek, olağanüstü halin aşamalarının her birine katkılar sağlaması oldukça hayatidir.

Yerel yönetimler, kamu kurumları ve bilhassa sivil toplum örgütlerine ek olarak; akademik kuruluşların, özellikle bilimsel çalışmalarla ve eğitim programlarıyla; özel sektörün ise, yatırım ve faaliyetlerini riskin azaltılması faaliyetlerine öncelik vererek gerçekleştirmesiyle, bu salgın hastalığın toplum üzerindeki olumsuzlarının en aza indirilmesi noktasında çok ciddi katkılarının olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Aynı şekilde, afetlerle ilgili bilgilerin paylaşılmasında önemli bir vasıta olarak medyanın da bu gibi afetlerin başarılı bir şekilde yönetilebilmesi noktasında yapacağı bilgi paylaşımlarının tarafsız ve gerçek olması şartıyla, ciddi bir fonksiyonu bulunmak-aktadır. Son olarak, uluslararası kuruluşların, bilgilerin ve tecrübelerin paylaşılmasının yanında, müşterek projeler geliştirmek ve milletlerarası yardımların eşgüdümünü sağlamak noktasında önemli paydaşlar olması hasebiyle, sürecin başarılı bir şekilde işletilmesinde önemli bir boşluğu doldurmaktadır (Çilingir,2019:64).

Şiddeti belirsiz ve uzun süreli karmaşık bir acil durum olan pandemi, farklı safhalarda toplumun farklı kesimlerini etkisi altına almaktadır. Pandemi yönetimi aslında bir afet yönetimi sürecidir. Bu süreçte sağlık kuruluşlarının yanı sıra sağlık dışı kurumların da tüm idari düzeylerde aktif bir şekilde vazife almaları son derece önemlidir. Tüm kurum ve kuruluşların böyle bir salgın dolayısıyla önceden planlarını hazırlamaları ve bu planlara uygun hareket etmeleri, bu sürecin başarısını etkilemektedir (Ulusal Hazırlık Planı,2019:41).

2. KOVID-19 KAPSAMINDA UYGULANAN TEDBİRLERİN AFET YÖNETİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Afet yönetiminin bir süreç dahilinde yaşanması ve bu süreç boyunca doğa kaynaklı ya da insan kaynaklı afet ayrımı yapılmadan, afetlerin oluşumu ile afetlere müdahalenin, aşamalara ayrılarak incelenmesi ve araştırılması söz konusu olmaktadır. Afet yönetim süreci, hem çok yönlü hem de çok aktörlü bir yönetim sürecidir. Afetler meydana gelmeden önce risk yönetiminin ve afetler meydana geldikten sonra ise, kriz yönetiminin iki temel faaliyet alanı olarak gerçekleştiğini görmekteyiz. Risk yönetiminin; risk azaltma ve önceden hazırlık; kriz yönetiminin ise; iyileştirme ve yeniden inşa olmak üzere alt aşamalara ayrılması söz konusudur (Ergünay,2008:98; Çilingir, 2019:40).

Şekil 1: Afet Yönetimi Şeması

Kaynak: www.afad.gov.tr, Afet Yönetimi Aşamaları

Hem ulusal ve uluslararası alanda doğal afet denildiği zaman, ekseriyetle deprem, sel, yangın, heyelan, çığ, volkanik olaylar gibi tehlikeye neden olan durumlar akla gelmektedir. Doğal afet niteliği taşıyan bu gibi durumlarda, olağanüstü hal kapsamında bazı temel hak ve özgürlüklerin (seyahat özgürlüğü, çalışma özgürlüğü gibi) sınırlandırılması söz konusu olabilmektedir. Her doğal afet olayı sonrasında olağanüstü hal ilan edilmesi yoluna gidilmemekte ise de, bazı olağanüstü önlemlerin alınması gerekli olabilmektedir. İşte ülkemizde de, covıd-19 salgını süresince ve halen uygulandığı üzere, bazı olağanüstü nitelikte tedbirlerin alınması söz konusudur (Oktay,2018:66). Anayasa'nın 119. maddesi'nde, "*tehlikeli salgın hastalık*" hali olağanüstü durumlardan biri olarak ele alınmakta ve bu

bağlamda ülkemizde toplumsal duyarlılığın arttırılması ve salgının önüne geçilebilmesi açısından; seyahat ve çalışma özgürlüğünün kısıtlanması ya da sokağa çıkma yasağının getirilmesi gibi bir takım özgürlüğü kısıtlayıcı tedbirlerin alındığı görülmektedir.

Hiç şüphesiz ki, tehlikeli salgın hastalıklar, yavaş gelişen afet türlerinden biridir ve bu tür afetlerin neden olduğu zararlar ve kayıplar zamanla yani yavaş yavaş ilerledikleri için, bu noktada hem koruyucu hem önleyici hem de risk azaltıcı önlemlerin alınması çok daha rahat ve kolay bir şekilde gerçekleşmektedir. Afet yönetimi aşamalarından risk yönetimi aşaması, risklerin önlenmesi ya da olası can kayıplarının önüne geçilmesi için alınması lazım gelen tedbirlerin alındığı ve planlanan faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir aşamadır (Ergünay,2009:4,6). Bu aşamada, tehlikenin bertaraf edilmesi ve telafisi imkansız zararların ortaya çıkmaması için gerekli tedbirler alınmakta ve uygulanmaktadır. Bu aşamada yapılan çalışmaların bir süreye bağlı olmaması yani, çalışmalar için belirli bir sürenin tespit edilmemiş olması olası risklerin krize dönüşmesini önlemektedir. Bu süreç ayrıca, konumuz açısından özellikle can kayıplarına neden olabilecek muhtemel risklerin bertaraf edilmesi noktasında da son derece önemlidir(Şengün,2007:265). İşte, bu bağlamda, covıd-19 kapsamında virüsün yayılmasının önüne geçilmesi ve can kayıplarının en aza indirilmesi için ülkemiz özelinde alınan tedbirlerin önemsenmesi ve konulan kurallara uyulması bir zorunluluk olarak görülmelidir.

Ülkemizde pandemi yönetiminin planlanmasından sorumlu olan kurumun, Sağlık Bakanlığı olduğunu görmekteyiz. Her bir Bakanlığın da kendi merkez teşkilatı için hazırlık ve faaliyet planı hazırlaması söz konusudur. Ayrıca, pandemi süresince Bakanlıklar ile kurumlar arası işbirliği ve koordinasyonun sağlanması amacıyla oluşturulan ve Sağlık Bakanlığı bünyesinde, Sağlık Bakanı başkanlığında faaliyet gösteren "Ulusal Koordinasyon Kurulu" oluşturulmuştur. Ulusal Koordinasyon Kurulu ile eşgüdümlü olarak çalışan, 7/24 çalışma esasıyla faaliyet gösteren ve pandemi yönetiminde yer alan birimlerin her birine ihtiyaç duydukları danışmanlık hizmeti görevi "Bakanlık Operasyon Merkezi" adı altında kurulan merkez tarafından yerine getirilmektedir. Pandemi sürecinde, yataklı tedavi kurumlarına başvuruların artması göz önüne alındığında, bu kurumlarda sağlık hizmetlerinin aksamadan ve düzenli bir şekilde devam ettirilmesine ilişkin olarak her türlü planlamanın yapılması ve il/ilçe sağlık müdürlükleri ile eşgüdümlü bir şekilde faaliyette bulunması sürecin iyi yönetilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda, covıd-19 salgınının önlenmesi amacıyla alınan tedbirler doğrultusunda, Sağlık Bakanlığı'nca kamu/özel ayrımı yapılmaksızın, bazı hastaneler, pandemi hastanesi ilan edilmiştir(Ulusal Hazırlık Planı,2019: 49 vd).

İlk vakanın görüldüğü tarihten bugüne, devletin almış olduğu tedbirler ve uygulamış olduğu yasaklar, virüse bağlı ölüm oranlarını ve vaka sayılarını her geçen gün düşürmektedir. Bu durum, risk yönetimi sürecinin yürütülmesinde devletin uyguladığı politikanın ve vatandaşların yasaklara uymasının ne derece önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Aşağıda, Sağlık Bakanlığı'nın virüse bağlı ölüm

vakalarının çoğaldığı günden itibaren her gün internet sitesinde kamuoyuyla paylaştığı örnek iki covıd-19 tablosu verilmiştir. Örnek mahiyetinde yer verilen tablolarda, 17 Nisan ve 31 Mayıs tarihlerinde gerçekleştirilen test sayılarının birbirine son derece yakın olduğu görülmektedir. Yapılan testler sonucunda tespit edilen vaka sayılarının ise, yaklaşık bir buçuk ay sonra gözle görülür bir şekilde azaldığı söylenebilir. Vefat eden hasta sayısı da aynı şekilde önemli derecede düşmüştür. Bu iki örnek tablo, bu süreçte risk yönetiminin yürütülmesindeki başarıyı ve vatandaşların alınan tedbirlere uyduklarını göstermesi açısından aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. 17 Nisan 2020 ve 31 Mayıs 2020 tarihli örnek günlük covıd-19 vaka tabloları

Ülkemizde bugüne kadar yaşanan afetlerde (deprem, heyelan, çığ vs. gibi), afet yönetim sisteminin her aşamasına toplumsal katılımın sağlanması çok başarılı bir şekilde gerçekleştirilememiştir. Hatta toplumsal katılım sağlanamamıştır denilebilir. Toplumun desteğiyle ve aktif bir şekilde bu sürece katılımıyla afet zararlarının azaltılması ve hatta afetlere hazırlıklı olunması mümkün olabilir. Ayrıca afet yaşandıktan sonra da, özellikle afete müdahale ve iyileştirme faaliyetleri esnasında da toplumun katılımı sağlanmadan, afetlerle mücadelede hızlı ve etkin olmak söz konusu olamaz (Ergünay,2008:103). Bu nedenle, afet olarak kabul edilen covıd-19

salgın hastalığıyla mücadelede, toplumsal katılım ve kurallara uyma noktasında gösterilen hassasiyet hayati bir öneme sahiptir. Bunu yukarıda verilen tablolar karşılaştırıldığında açıkça görmek mümkündür.

Afet gerçekleşmeden önce risk kavramının tanımı üzerinde durmak gerekmektedir. Bu noktada risk negatif, menfi bir durum şeklinde ele alınabilir. Risk, belirli bir yerde meydana gelme ihtimali olan tehlikeye bağlı olarak, yitirilme olasılığı olan kıymetlerin niceliğiyle ilgili bir kavramdır. İşte risk yönetimi de, risklerin hem ekolojik dengeye hem de kurumlara zarar vermesini önlemek amacıyla, karşı karşıya kalınma olasılığı bulunan ihtimallerin önceden yani afetler gerçekleşmeden önce hesaplanarak yapılan her türlü koruyucu faaliyetler sonucu ortaya çıkmıştır (Toprak,2011:22). Risk yönetiminin amaçları; öncelikle yeni riskleri engelleme, mevcut olan risklerden kaçınma ya da bunların yaratacağı olumsuz sonuçları azaltma ve son olarak afete neden olan olayla karşılaşıldığı durumda süratle ve etkili bir şekilde olaya müdahale edebilme şeklinde sıralanabilir (Ergünay, 2009:24).

Afete neden olay olayın gerçekleşmesiyle kriz ve kriz yönetimi kavramından bahsedilmeye başlanır. Kriz doğuran olayın gerçekleşmesiyle, hem toplumun hem de yöneticilerin büyük bir belirsizlik durumuyla karşı karşıya kalması kaçınılmaz olmaktadır. Afetin gerçekleşmesinin ardından yürütülen ve yürütülmesi planlanan faaliyetlerin tümü kriz yönetimi olarak isimlendirilir. Afet yönetiminde, gerçekleşen afetlerin ardından kriz yönetimi aşamasının

tamamlanarak, toplumun afet öncesi olağan yaşantısına devam etmesini izleyerek, hızlı bir şekilde olması muhtemel yeni bir afet için, yeniden risk yönetimi aşamasına dair faaliyetlere geçilmesi zaruriyet arz etmektedir. Bu şekilde, teknolojik gelişmeler ve yaşanan afetlerden kazanılmış olan tecrübelerin ışığında gerçekleştirilecek bulunan yeni "Risk Yönetimi" çalışmalarının, ilerde yaşanma ihtimali olan yeni bir afetin olası zararlarını önleyebilir veya en azından daha düşük bir düzeye indirebilir (Çilingir, 2019:62).

Çalışma konumuz olan ve dünyayı tesiri etkileyen covıd-19 virüsünün meydana getirdiği belirsizlik ortamı tipik bir kriz ortamıdır. Bu ortamda yürütülen faaliyetler kriz yönetimi olarak değerlendirilerek, normal yaşama dönmeye ilişkin devlet tarafından alınan tüm tedbirlere uyulmasıyla bu kriz ortamından çıkıp normal hayata dönmek söz konusu olabilecektir. Virüs gibi yayılması ve kaçınılması mümkün olmayan afetlerde, en az kayıpla sonuca ulaşmak devletin en önemli vazifelerindendir. Mümkün olduğunca kısa zamanda çok sayıda insanın hayatını kurtarmak için gerekli tüm hazırlıkların yapılması, hayatın bir an önce normale döndürülmesi için her türlü iyileştirme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve daha sonra olması muhtemel bu tür kriz durumlarında olası zararların azaltılması yönünde bir planlamanın yapılması son derece mühimdir (Şengün, 2017:381).

Son tahlilde, afet öncesi aşama olan risk yönetimi ve afet sonrası aşama olan kriz yönetimi aşamaları afetlerle mücadelede afet yönetimi sisteminin temel aşamaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada özellikle risk yönetimi aşamasında, afet öncesi afete hazırlık ve zarar

azaltma çalışmalarının son derece dikkatle yürütülmesi; bunun yanı sıra afet meydana geldikten sonra da afete müdahale ve zarar görenlerin yaralarını sarma çalışmalarının da aynı titizlikle gerçekleştirilmesi hayati önem taşımaktadır. Bu aşamaları konumuz açısından tekrardan ele alırsak; uzun bir zamandır devlet tarafından etkin bir şekilde mücadele edilen covıd-19 isimli tehlikeli salgın hastalığın yayılmasının önlenmesi, bir nevi afet öncesi hazırlık çalışmalarının yapılarak can kayıplarının önüne geçilmesi yani risklerin en aza indirilmesi için önlemler ve çalışmalar devam etmektedir. Buna ilaveten, salgının neden olduğu can kayıplarının ve hastalığa yakalanan kişi sayısının artmasının neden olduğu maddi ve manevi zararların da yani afet sonrası aşama olan kriz yönetimi aşamasında gerçekleştirilecek çalışmaların da afet öncesi yani risk yönetimi aşamasında yürütülen faaliyetler kadar önemli olduğu ortadadır (Gündüz, 2011:24).

SONUÇ

Tüm dünyayı etkisi altına alan ve ortadan kaldırılması için halen büyük bir çaba harcanan covıd-19 virüsünün yarattığı kriz ortamının sona erdirilmesi için çalışmalar devam etmektedir. Bu bağlamda, öncelikle maske-mesafe-temizlik kuralları çerçevesinde tedbirlerin üst düzeyde alındığını, gerekli yasakların konularak yasaklara uymayanlara yasalarda öngörülen cezaların verildiğini ve ayrıca virüsle mücadele kapsamında aşı çalışmalarına devam edildiğini gözlemlemekteyiz. Gerekli kuralların alınması ve yasakların konulmasının yanı sıra, insanlarda bu konuda gerekli bilincin

uyandırılması da son derece önemlidir. Zira virüsle mücadelede, yalnızca devletin üst kademelerinin değil aynı zamanda ve özellikle vatandaşların bireysel anlamda alacağı tedbirlerin de önemi ortadadır.

Ülkemizde covıd-19 salgınının afet olarak ele alınmadığı ve afet yönetimi şeklinde bir müdahalenin söz konusu olmadığı görülmektedir. Ancak, covıd-19 salgını sebebiyle yaşanılan duruma bakıldığında, bu salgının tipik bir afet olduğu ve bu nedenle zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme aşamalarını içeren afet yönetiminin bu sürece uygulanmasının gerekliliği aşikardır. Zira, afetten söz edilebilmesi için yerel imkanlar ve kaynaklarla baş edilmesi olanağı olmayan, küresel anlamda bir mücadele ve kriz yönetimini gerektiren doğa ya da insan kaynaklı bir olayın var olması gerekmektedir. İşte, covıd-19 salgınına bakıldığında, küresel anlamda mücadele edilmeye devam edilen, krize yol açan ve insan kaynaklı olduğu üzerinde durulan salgının, afetle mücadele bağlamında ele alınması gereken bir durum olduğu tartışmasızdır. Ülkemizde salgınla mücadele kapsamında devletin, bir afet yönetimi süreci değil de hasta sayısının bir anda artmasını önlemek ve hastanelerin kapasitelerini aşmamak ve böylece salgını kontrol edebilmek için bir kapasite süreci yürüttüğünü ve yürütmeye devam ettiğini görmekteyiz.

Covıd-19 nedeniyle ilan edilen pandemi, insan hayatının bütününü nasıl etkisi altına alıyorsa, pandemi dolayısıyla alınacak tedbirlerin de o derece bütüncül olması gerekmektedir. İşte, bu ve bunun gibi afetlerle baş edebilen bir toplumun oluşturulabilmesi ve salgından en az zararla çıkılabilmesi için; tüm tehlike ve riskleri göz önünde

bulunduran, afet yönetiminin tüm aşamalarında yapılması gereken faaliyetleri gerçekleştiren ve toplumun kaynaklarının tümünü kullanarak alınması lazım gelen her türlü önlemi alabilen bir yönetim süreci olarak tanımlanan "bütüncül afet yönetimi" sisteminin uygulanması gerekli görünmektedir.

KAYNAKÇA

ÇİLİNGİR AZİMLİ, G. (2019), İstanbul Üniversitesi SBE Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Doktora Programı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ERGÜNAY, O. (2008), Afet Yönetiminde Kurumsal Yapılanma ve Mevzuat Nedir? Nasıl Olmalıdır?, İstanbul Depremini Beklerken Sorunlar ve Çözümler Bildiriler Kitabı, CHP İstanbul Deprem Sempozyumu, İstanbul, ss. 97-108.

ERGÜNAY, O. (2009), Afet Yönetimi: Genel İlkeler, Tanımlar, Kavramlar, Ankara, ss.1-49.

GÜNDÜZ, İ. (2011), İdarecinin Sesi / Mart – Nisan, İstanbul, ss.23-24.

KARAMAN, T. Z. (2014), "Kamu Yöneticilerinde Afet Yönetimi Algısının Önemi", Afetleri Yönetmek (Ed. İsmail Gündüz), Değişim Yayınları, İstanbul, ss. 22-35.

OKTAY, F. (2018), 1982 Anayasası Çerçevesinde Olağanüstü Yönetim, İstanbul Ticaret Üniversitesi SBE Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Yüksek Lisans Programı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (2019), Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı, Ankara, https://grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf, Erişim Tarihi: 10.07.2020.

ŞENGÜN H., TEMİZ A. (2007), Afet Yönetimi ve Karabük, TMMOB Afet Sempozyumu Bildiriler Kitabı ,5-7 Aralık, İMO Kongre ve Kültür Merkezi, Ankara, ss.261-278.

ŞENGÜN, H. (2017), Belediyelerin Geleceği ve Yeni Yaklaşımlar, III. Cilt, Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları, ss.379-391.

ŞİRİN, E. (2020), COVID-19 HUKUK KRONİĞİ (11-26 MART 2020), https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=covid-19-hukuk-kronig%CC%86i-(11-26-mart)_637234231712445567.pdf, Erişim Tarihi: 21.06.2020.

YILMAZ, Ö. (2017), 1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri, Avrasya İncelemeleri Dergisi, VI/1, ss. 23-55.

YILMAZ ÖZEL, N. (2020), COVID-19 HUKUK KRONİĞİ (11-26 MART 2020), https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=covid-19-hukuk-kronig%CC%86i-(11-26-mart)_637234231712445567.pdf, ss.35-39, Erişim Tarihi: 20.06.2020.

BÖLÜM 2

COVİD-19 SÜRECİNDE KADIN ÇALIŞANLARIN İŞ-AİLE YAŞAM DENGESİ(SİZLİĞİ)

Doç. Dr. Meral ERDİRENÇELEBİ[1]
Dr. Öğr. Üyesi Ebru ERTÜRK[2]

[1] Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, Konya, Türkiye, merdirencelebi@erbakan.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-7705-6067
[2] Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Konya, Türkiye, ebruerturk@erbakan.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-5256-2203

GİRİŞ

Endüstri 4.0 yani dijitalleşmenin sunduğu imkânlar sayesinde son dönemde toplumsal yapıda büyük ve köklü bir değişime hazırlık başlamıştır. Endüstri 4.0'ın sunduğu büyük veri, yapay zekâ, robot ve paylaşım ekonomisi gibi imkânlar sayesinde oluşan yenilikler çeşitli endüstrilerde süreçlere dâhil edilirken aynı zamanda toplumsal hayata da dâhil edilerek sosyal yaşam zorluklarının çözülebilmesi amaçlanmaktadır. Dünya, Toplum 5.0 adında süper akıllı topluma doğru bir dönüşüme hızla hazırlanmaktadır. Bu hazırlık sürecinde COVID-19 salgını da etkisini göstermektedir. Toplum 5.0, bilim ve teknolojik yenilikler öncülüğünde başta ekonomik kalkınma olmak üzere çeşitli sorunları çözmek amacıyla hareket eden yeni bir toplum yapısını ifade etmektedir. Yaşanan bu geçiş sürecinde büyük değişimler iş yaşamında da dönüşümleri ve yeni oluşumları zorunlu kılmaktadır. Özellikle günlük rutin karar alma süreçlerinde yapay zekânın etkin rol almaya başlaması yöneticileri rutin işlerden kurtararak daha stratejik kararlara odaklanmalarının yolunu açacaktır. Bu dönüşüm sürecinde, endüstriyel istihdam sağlanmasında cinsiyet eşitliği ve iş görenin nitelikleri daha da önem kazanmaktadır. Bu durum çalışan bireyin yaşam odağında işin yer almasını baskılarken öte yandan da toplumun temel yapı taşı olan ailenin psikolojik önemini koruduğu görülmektedir.

Sanayi devrimi ile iş aile yaşam alanları birbirinden zaman ve mekânsal olarak ayrılarak kurallara bağlanmışken yaşanan bu dönüşüm sürecindeki teknolojik gelişmelerle bu sınırlar esnekleşerek

daha geçirgen bir hal almıştır. Özellikle de iş alanından aile alanına geçişin arttığı görülmektedir (hafta sonu ya da tatilde işle ilgili mail, mesaj vb. takip edilmesi, rapor, sunum hazırlanması vb.). İşgücünün yapısı ile aile yapısındaki yaşanılan bu değişiklikler, her iki yaşam alanının etkileşim boyutlarını zorunlu olarak değiştirirken, iş-aile yaşamı dengesinin ve dengeyi sağlayabilmenin önemini daha da artırmaktadır. Son dönemde iş dünyasının en önemli sorunlarından biri hiç şüphesiz iş ile aile yaşam alanları arasındaki geçirgenlik nedeniyle yaşanan çatışmalar olmaktadır. Çalışan bireyin iş yoğunluğu aile hayatını olumsuz etkilemekte ve gerek kendisinin gerekse de ailesinin mutluluğunu, huzurunu azaltmaktadır. Tam tersi durumda ise aileden kaynaklı problemler ya da aileye büyük ilgi gösterilmesi ve zamanın büyük oranının aileye harcanması nedeniyle iş yerinde sorunlar çıkabilmektedir. Her iki durumda da bir alan olumlu etkilenirken diğer alan olumsuz etkilenmektedir. Yaşanan çatışma ile dengenin sağlanamaması durumunda ise gerek çalışan gerekse örgüt etkinlik ve verimliliği olumsuz etkilenirken öte yandan da örgütün paydaşı olduğu toplumun huzur ve refahı etkilenmektedir. İnsan kaynakları yönetimi ve örgütsel davranış disiplininin bu konu üzerinde önemle durmasının başlıca nedenleri de bunlardır (Erdirençelebi, 2020).

Bu dönüşüm sürecine bir de 2019 yılının son döneminde ilk kez, Çin'in Hubei bölgesi, Wuhan şehrinde ortaya çıkan Koronavirüs (COVID-19) eklenmiştir. COVID-19, Dünya Sağlık Örgütü'nce pandemi olarak ilan edilen küresel bir salgın olmuştur. Bu salgın, çok kısa bir zamanda tüm dünyaya yayılarak herkesin davranışlarını,

alışkanlıklarını, özellikle de yaşam biçimlerini değiştirmek zorunda bırakan büyük bir problem olarak karşımıza çıkmıştır. Bu salgının, sağlık, ekonomi, eğitim ve sosyo-kültürel alanlar başta olmak üzere, gerek iş yaşamı gerekse özel yaşam alanlarında yol açtığı değişim ve dönüşümler yakın ve uzun geleceğe dair cevaplanması zorunlu birtakım soruların oluşmasına yol açmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, örgütsel davranış disiplinin odaklandığı çalışan etkinlik ve verimliliği ile ilgili olarak, COVID-19 salgını nedeniyle kadın çalışanların iş-aile yaşam dengesizliğine dair yaşadıkları problemleri tespit etmek ve çeşitli çözüm önerileri sunmaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Bireyin Üstlendiği Temel Rollerinde Yaşanan Değişim

Sosyal kimliğin bir parçası olarak statü, başkaları ile olan ilişkileri belirlemeye yardımcı olan temel unsurdur. Doğuştan kazanılan statü, bireyin doğuştan sahip olduğu veya daha sonra iradesi dışında kabullendiği sosyal konumdur. Sonradan kazanılan statü ise özgür iradesi ile elde ettiği, kişisel yetenek ve çabayı yansıtan sosyal konumu ifade etmektedir. Statü seti, bireyin belli bir anda sahip olduğu statülerin toplamına işaret eder. Statü setleri yaşam boyu değişmektedir (Macionis, 2017:139-140). Birey sahip olduğu statü setleri gereği iş yaşamı dışında, aile, arkadaş grupları, akrabalar veya sivil toplum kuruluşları gibi farklı ilişki gruplarının parçasıdır (Özdevecioğlu & Doruk, 2009:70). Toplumun bireyden bulunduğu sosyal statüsüne göre beklediği davranışlar bütününe "rol" denir.

Bireyin sahip olduğu her statüye göre birçok rolleri bulunmaktadır. Sahip olduğu bu rollerin her biri, diğer rolleriyle ilişki derecesine göre var olur ve anlam kazanır. İş ve aile, bireyler için rol aldıkları iki temel ve önemli etki alanını oluşturmaktadır. İş kavramı, "bir bireyin ihtiyaçlarını karşılayarak hayatını devam ettirebilmesi için, belirli bir ücret karşılığı evinde ya da evi dışında çalışmasını" ifade etmektedir (Seçilmiş & Kılıç, 2017:67). Aile kavramı ise aralarında evlilik ve kan bağı bulunan, koca, karı, çocuklar, kardeşler vb. nin oluşturduğu, toplumun içindeki en küçük bütündür (TDK, 2019).

Toplumsal yapıda tarih sürecinde zaman zaman değişiklikler yaşanmaktadır. Kuşkusuz kadınların toplumsal rollerinde yaşanılan değişiklik, endüstri devrimi sonrasında iş hayatında ücretli ve aktif olarak yer almaları ile gerçekleşmiştir. Bu süreçte artan işgücü talebini karşılamada kadınlar önemli rol üstlenmişlerdir. Özellikle I. ve II. Dünya Savaşları süresince çok sayıda kadın çalışan ekonomik istikrarın korunması amacıyla, silâh altına alınan erkeklerin yerine, silah üretim fabrikaları başta olmak üzere pek çok alanda çalışmaya başlamışlardır (Michel, 1999; akt. Irmak, 2010:8). Sonraki zaman içerisinde de iş yaşamında yer alan kadın çalışan sayısında artış gözlenmiştir. Ancak kadın çalışan sayısındaki bu artışa rağmen 1980'li yıllara kadar nitelikli personel olma ve üst düzey yönetim kademelerinde yer alma oranları, gelişmiş ülkelerde dâhil, çok sınırlı oranda kalmıştır. Bu süreçte kadınların iş hayatında etkin olamamalarının temelinde toplumsal roller yer almıştır. Özellikle de cam tavan sendromu, öğrenilmiş çaresizlik gibi kavramlar bu dönemde yapılan araştırmalarla ortaya atılmıştır. Toplumsal rolün

kadın çalışanlara terfi, ücret gibi konularda engel oluşturduğu araştırmalarda yer almıştır (Erdirençelebi & Karakuş, 2018).

Toplumsal rolleri açıklamaya çalışan toplumsal rol kuramına göre, kadınlar ve erkekler günlük yaşamlarında farklı roller üstlenmektedirler. Bu kurama göre, kadın özgür bir birey olmayıp, özel alandaki rol ve sorumlulukları ile sınırlandırılmıştır. Türkiye'de olduğu gibi pek çok ülkede de ataerkil bir toplum yapısı söz konusudur. Ataerkil toplum yapısı toplumsal rol kuramının da savunduğu, kadın ve erkekten öncelikli bazı tavır ve davranışları sergilemelerini beklemektedir. Öyle ki, bu toplum yapısında çalışma hayatında olması beklenen erkek, evde olması beklenense kadındır. Kadının çalışması özel alanda kendisine yüklenen sorumlulukları yerine getirmesi ile sınırlıdır (Oruç & Demirkol, 2015:199).

Ancak küreselleşme ile yaşanan değişimle birlikte sanayi toplumundan bilgi toplumuna ve sonrasında toplum 5.0 a geçiş çabası, kadın çalışan oranının artışına ve toplumsal rollerde değişime hız kazandırmıştır. Özellikle modern eğitim sisteminin de desteği sonucunda nitelikli kadın çalışanların kariyer sahibi olarak iş yaşamında sayıca daha fazla yer almaları ile "çift kariyerli eşler" ya da "çift kariyerli aileler" gibi kavramlar gündeme gelmiştir (Harvey vd., 2010). İş yaşamının teknolojik gelişmeler sonucunda mekân ve zaman yönünden daha esnek bir hal alması, iş ve aile yaşam sınırlarının geçirgenliğine (birbirine karışmasına) yol açmaktadır. Bu değişim süreci ile rollere yönelik birtakım talepler ve sorunlar da beraberinde yeni aile tipi ya da yapılanmasını ortaya çıkarmıştır. Aile

yapısında gerçekleşen en temel değişim bahsi geçtiği üzere kadınların ev dışında ve ücretli olarak çalışması sonucunda eski döneme göre aile üyelerinin sayıca azalması ile geleneksel aile yapısının çekirdek aile yapısına dönüşmüş olmasıdır. Bu dönüşüm sonucunda aile fonksiyonlarında azalma yaşanmıştır. Diğer bir değişim ise kadın ve erkeklerin geleneksel rollerindeki değişimdir. 1960'lı yıllar itibariyle kadınında dışarıda çalışması ile aileye çift kanaldan gelir gelmesi yeni aile yapısını oluşturmuştur. Kadının ihtiyaç nedeniyle çalışması yerini mesleki gelişme ve sorumluluk düzeyinde yükselmeyi amaç edinmesine bırakmaya başlamıştır. Yeni aile tipi, tüm toplumlarda gittikçe yaygınlaşmaktadır. Ailede yaşanan yeni rol dağılımlarını yansıtan yeni aile tipi "modern simetrik aileye" dikkat çekmektedir. Bu aile yapısında, hem iş yaşamında hem de aile yaşamında roller eşler arasında paylaşılmaktadır. Modern simetrik aile yapısının yaygınlaşmasıyla birlikte kadının aile rolüne verdiği önemle birlikte işe verdiği önem artarken, erkeğin de işe verdiği önemin yanı sıra aile rolüne verdiği önem de artmaktadır (Demirel, 2017:73-75). Özellikle son dönemde teknolojik gelişmelerin etkisiyle yaşanılan toplumsal dönüşüm bu değişimi tetiklemektedir.

2. İş ve Aile Yaşam Alanlarındaki Rollerde Yaşanan Çatışmaların (Dengesizliğin) Temelleri

Birey, hayatı boyunca üstüne düşen rollerin gerektirdiği sorumlulukları yerine getirmek zorundadır. Birey, zamanı gelip iş hayatında yer aldığında statü seti gereği rollerinde artış yaşanmaktadır. Ancak birey zaman zaman iş yaşamında taşıdığı rolleri

ile iş dışında taşıdığı rolleri aynı zamanda tam olarak yerine getirmekte güçlükler yaşayabilmektedir (Seçilmiş & Kılıç, 2017:67). Bireyin bu statü setlerinde bulunan rollerdeki başarısı ya da başarısızlıkları üyesi olduğu gruplarla ilişkisinin kalitesini etkilemekte ve rol çatışmaları, rol karmaşası ya da rol belirsizlikleri ile ciddi mücadele etmek durumunda bırakmaktadır.

Literatürde iş ve aile yaşam alanı arasındaki söz konusu etkileşim "saçılma etkisi" ile ifade edilmektedir. Saçılma etkisine göre, bireylerin bir alana verdikleri emek ve ayırdıkları zaman, diğer alanı ihmal etmelerine neden olabilmektedir. Bu anlamda, bireyler için her iki yaşam alanından aynı anda doyum ve başarı elde etmek oldukça önemli ve bir o kadar da zordur (Karabacak, 2013, p. 1). Birey rolleri arasında denge kurduğu sürece mutlu olmaktadır (Vithanage & Arachchige, 2017). İş-aile yaşam dengesini kuramama durumunda bireyin tüm yaşam kalitesi olumsuz etkilenmektedir (Erdirençelebi, 2020).

Özünde, bir rolün, diğer bir rolü engellemesi olan iş-aile yaşam çatışması, literatürde iş-aile etkileşimi sorunları, iş-aile uyumsuzluğu, iş-aile yaşam dengesizliği ve iş-aile gerginliği gibi kavramlarla da ifade edilmektedir (Voydanoff, 2005).

Literatürde iş-aile yaşam çatışmasını konu alan çalışmalar, Kahn, ve arkadaşlarının 1964 yılında rol kuramı üzerine yapmış oldukları çalışmaya dayandırılmaktadır. Bu çalışmaya göre, rol çatışması, bireyin bir role uyum sağlaması sırasında başka bir diğer rolüne olan uyumunun zorlaşması ya da iki ya da daha fazla rolü aynı zamanda

üstlenmesinden dolayı baskı hissetmesi sonucunda ortaya çıkan gerilim durumudur" (Efeoğlu, 2006:10). Başka bir deyişle birey iki ya da daha fazla rolü aynı anda yerine getirmeye çabalarken bazı nedenlerle rollerden birini ihmal etmekte (Greenhaus & Beutell, 1985:77) ya da rollerinin gerektirdiklerine yetişememektedir. Bireyin yerine getirmesi gereken rollerden birinin daha fazla zaman ve sorumluluk gerektirdiği durumlarda diğer rolün gerektirdiklerini eksiksiz biçimde yerine getiremediğinden bazı problemler ortaya çıkmaktadır (Morgan, 2009).

Özellikle de bireyin rol aldığı iş ve aile yaşam alanları arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin birbirlerine etki düzeyleri psikoloji, sosyoloji, yönetim gibi farklı alanlarda çalışan birçok araştırmacı tarafından ele alınmıştır (Allen, Herst, Bruck & Suttom, 2000; Frone & Cooper, 1992; Higgins & Duxbury, 1992). Bu araştırmaların odağında; çalışan bireylerin farklı alanlardaki farklı rollerinin yarattığı çatışmaların işyerlerindeki tutum ve davranışları yer almaktadır (Frone vd., 1992; Gutek vd., 1991; Higgins & Duxbury, 1992).

Greenhaus ve Beutell (1985:77) iş-aile yaşam çatışmasının temelde üç biçimde ortaya çıktığını savunmaktadırlar:

1-Zaman temelli çatışma (time-based): Bir rolün gerçekleştirilmesinin zaman bakımından diğer rollerin gereklerinin sergilenmesinde engeller oluşturmasıdır (Greenhaus & Beutell, 1985:77). Farklı rollere sahip olan birey bir gün içerisinde tüm gerekleri yerine getirmekle mükelleftir. Ancak yeni bir rolün gereklerinin yerine getirilme sürecinin daha fazla zaman alması diğer rollerin zamanından

çalmaktadır. Bu durumda birey zaman temelli çatışma yaşamaktadır (Cardenas & Major, 2005:36-37).

Birçok araştırmacı, aşırı rol yükünün, zaman temelli çatışmanın temelini oluşturduğunu savunmaktadır. Çünkü araştırmacılara göre, aşırı rol yükü bireyde, yapılması gereken çok iş olduğu ancak yapabilmek için yeteri kadar zaman olmadığı algısını oluşturur. Ayrıca araştırmalarda kadınların erkeklere oranla daha fazla zaman temelli çatışma yaşadıkları yer almaktadır (Wong & Lin, 2007; Mesmer-Magnus & Visvvesvaran, 2009; akt. Karabacak, 2013:9). İş yaşamının aile yaşamına olumsuz etkileri arasında; uzun çalışma süreleri ya da sık sık mesaiye kalma, sık sık şehir/yurt dışına çıkma, yeni bir işe başlama, terfi alma vb. yer almaktadır. Ailedeki rol nedeniyle taşınılan sorumlulukların artış göstermesi ise tam tersi işe yönelik bozucu etkiler oluşturmaktadır. Küçük bebek ya da hastalanan çocuk bakımı, çocukların okul süreçleri ile sorumlu olma, yaşlı/hasta ebeveyn bakımı gibi durumlar aile yaşamının iş yaşamı üzerindeki olumsuz etkileridir. (Kinnunen & Mauno, 1998:158).

2- Gerilim temelli çatışma (strain-based): Rol alanlarından birinde strese maruz kalmanın ortaya çıkardığı gerilim, yorgunluk, sinirlilik gibi semptomların diğer bir rol alanında bireyin performansını etkilemesi durumudur (Greenhaus & Beutell, 1985:77; Kinnunen & Mauno, 1998:158). Psikolojik nedenli çatışma olarak da adlandırılan bu çatışma iş ya da aile yaşamının birey üzerinde oluşturduğu olumsuz psikolojik etkileri sonucunda bireyin diğer rolünü tam olarak yerine getirememesidir. Bireyin yöneticisi ile yaşadığı pek çok olumsuzluk

nedeniyle yorgun, gergin, sinirli ya da endişeli biçimde eve döndüğünde, ailesi ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmesinde engel olması iş kaynaklı iken; eşi ile tartışan veya çocuğu ile ilgili olarak çok sinirlenen bir bireyin bu durumu iş ortamına yansıtması da aile kaynaklı çatışma örneğidir. İki yaşam alanından birisinde meydana gelebilecek olumsuzluklar, gerginlikler diğer yaşam alanına taşınarak o alanla ilgili rollerin gereklerini yerine getirmekte zorluk yaşatmaktadır (Özdevecioğlu & Doruk, 2009:73).

3- Davranış temelli çatışma (behavior-based): Bir yaşam alanına dair rollerin gerektirdiği davranış örüntülerinin diğer rollerdeki davranış örüntüleriyle uyumsuz olması durumudur (Greenhaus & Beutell, 1985:77; Kinnunen & Mauno, 1998:158). Birey, her rolünün gerektirdiği davranışları sergilemek zorundadır. Aile içerisinde işyerindeki gibi, işyerinde de aile içerisindeki gibi davranırsa sorun ve çatışma çıkması muhtemeldir. Örneğin ailesine karşı oldukça sıcak, hassas ve yumuşak davranan bir birey, yönetici olarak çalışanlara da aynı biçimde davranması birtakım sorunların yaşanmasına yol açacaktır. Çünkü iş ve aile temelde birbirinden farklı yapısal özelliklere sahiptirler. Aile duygusal temelli iken iş rasyonelliğe dayalıdır. Bu nedenledir ki farklı davranış biçimlerini onaylamaktadırlar (Greenhaus ve Beutell, 1985:82).

3. İş ve Aile Yaşam Alanları Arasında Yaşanan Çatışmanın Boyutları

İş ve aile yaşam alanındaki çatışma iki alt boyutta gerçekleşmektedir (Wayne, Musisca, Fleeson, 2004:108). İşten aileye yönelen "iş-aile çatışması" ve aileden işe yönelen "aile-iş çatışması" adıyla isimlendirilmektedir. Birey iş-aile çatışmasıyla aynı zamanda aile-iş çatışmasını da yaşayabilmektedir (Erdirençelebi, 2020).

1-İş-aile çatışması: Literatürde iş-aile çatışmasına dair farklı tanımlar bulunmaktadır. Netemeyer ve arkadaşları (1996:400), iş-aile çatışmasını, iş aktivitelerinin aile sorumlulukları ile karışması biçiminde tanımlarken; Grenhaus ve Beutell (1985:76) ise, iş-aile çatışmasını, bir role katılımın diğer bir role katılımı zorlaştırması olarak ifade etmiştir. Wayne ve arkadaşları ise (2004), iş-aile çatışmasını, bireyin iş rolünden aile rolüne olumsuz karışma olarak değerlendirmiştir. Yukardaki tanımlardan anlaşıldığı üzere, iş-aile çatışması bireyin iş alanında sahip olduğu rollerinin aile alanındaki rollerini yerine getirmesine engel olması durumunda ortaya çıkmaktadır (Yüksel, 2005:304). Bu çatışma sonucunda iş rollerine öncülük veriliyorsa, aile rolü performansı düşecek ve aile tatminsizliği yaşanacaktır (Vondanoff, 2004, akt. Demirel, 2017:76).

2-Aile-iş çatışması: Netemeyer ve arkadaşları (1996:401), aile-iş çatışmasını, aile içi rol gereklerinin iş sorumlulukları ile karışmasında ortaya çıktığını belirtmektedirler. Wayne ve arkadaşları (2004:108) ise, aile-iş çatışmasını, bireyin aile rolünün iş rolüne olumsuz karışması veya bozucu etki yapması olarak ifade etmektedirler.

Bireyin evli, bekâr ya da dul olması, çocuklarının sayısı, yaşları ve sağlık problemlerinin olması (görme engelli, down sendromlu, otistik vb.) gibi aile yaşamına dair üstlenmesi gereken farklı sorumluluklar aile-iş çatışmasına yol açmaktadır (Özdevecioğlu & Doruk, 2009:75).

Yapılan araştırmalar, iş-aile yaşam çatışmasında baskın yönün iş olduğunu göstermektedir (Pedersen & Minnotte, 2012; Premeaux, Adkins & Mossholder, 2007; Netemeyer, vd., 1996). Kinnunen ve Mauno (1998) da benzer şekilde, aile sınırlarının iş sınırlarından daha geçirgen olmasından dolayı, iş-aile çatışmasının yaşanma oranının aile-iş çatışmasına oranla daha fazla olduğunu savunmaktadırlar. Çünkü araştırmacılara göre, çalışan bireyler ev ve aileleri ile ilgili sorunlarını işlerine yansıttıklarında bunun iş çevreleri tarafından hoş karşılanmayacağını, hatta çeşitli yaptırımlarla karşılaşabileceklerini düşünmektedir (Yüksel, 2005:304). Buna karşılık iş ile ilgili problemlerini ailelerine yansıttıklarında ise, ailelerinin kendilerini anlayışla karşılayıp, yardımcı olmaya çalışacaklarını varsaymaktadır (Doruk, 2008). Yine literatürde yer alan çalışmalar kadın çalışanların erkek çalışanlara oranla iş-aile yaşam çatışmasını daha fazla yaşadıklarını göstermektedir (Demirel & Erdirençelebi, 2019:1304).

Evdeki toplumsal cinsiyete dayalı işlev ve yükümlülük ayrımı, çalışan kadının iş yüküne ev işlerini de eklemektedir. Böylece çalışan kadın ikili bir yük altında olmaktadır (Baki & Piyal, 2020:120). İş ve aile yaşamının sorumluluklarını dengeli bir biçimde yürütmeye çalışmak, kadınların çalışma yaşamıyla ilintili en önemli sorunlarından birisidir. Kadınlar bu nedenle bir günün içine iki iş gününü sığdırmak zorunda

kalmaktadır. İş yaşamıyla ilgili fazla mesai, çalışmanın geç saatlere kadar devam etmesi, çalışma koşullarının güvensiz oluşu, ücretlerdeki düşüklük, psikolojik yıldırma gibi pek çok olumsuzluk, evinde bakıma ihtiyaç duyan bir çocuğu ya da hasta veya yaşlı bir yakını bulunan bir kadın için iş yaşamının zorluklarını daha da fazla ağırlaştırmaktadır. Hatta bazen bu durum kadını, evi ve işi arasında bir tercih yapmaya mecbur bırakmaktadır. (Kavas Nakışçi ve Develi, 2020:90).

4. COVID-19 Süreci ve Örgütlerde Yaşanan Zorunlu Değişim

Dünyanın dört bir tarafında etkisini halen yoğun biçimde devam ettiren COVID-19 pandemi sürecinde, farkı ülkelerde farklı uygulamalar görülmektedir. Dünyanın dört yanında kriz yönetimi sergilenmeye çalışılmaktadır. Sağlık, ekonomik ve sosyal yaşam alanları başta olmak üzere birçok çevrede olağanüstü uygulamalar sergilenmektedir. Bazı ülkelerde günlük yaşama dair ciddi kısıtlamalar, yasaklar getirilirken bazı ülkelerde daha esnek tutumlar sergilenmektedir. Ülkemizde karantina uygulamaları, sosyal mesafe kuralının ortaya çıkması, belirli aralıklarla sokağa çıkma yasağının yaşanması, seyahat kısıtlaması, bazı iş yerlerinin kapatılması, diğer iş yerlerinde çalışma biçimi ve saatlerinde farklı uygulamaların yapılması yaşanan büyük değişimlerdir. Kısacası COVID-19 pandemisi ile birlikte, tüm toplum ve onun alt bir sistemi aynı zamanda paydaşı olan örgütler bu süreci atlatana kadar bir uyum sürecine girmiş bulunmaktadırlar.

Bu uyum süreci aslında pandemi bitiminde hiçbir şeyin eskiye dönmeyeceğinin ipuçlarını da vermektedir. Aslında kriz yönetiminde öğrenmek ve bunu örgütsel hafızaya aktarmayı başarabilmek önem taşımaktadır. Her zamanki gibi yöneticilere büyük görev ve sorumluluklar düşmektedir. Covid-19 sürecinde bir taraftan iç ve dış paydaşların (çalışanlar, tedarikçiler, müşteriler, finans kurumu çalışanları, vb.) sağlığına yönelik kural ve uygulamalara etik açıdan uyum, uyulmama durumlarında karşılaşılacak yaptırımlar, öte yandan örgüt süreçlerine yönelik zorunlu yenilikler örgüt yönetimleri üzerinde büyük baskı ve stres oluşturmaktadır. Ayrıca yöneticiler, evden çalışma/esnek çalışma/dönüşümlü çalışmanın verilen sorumluluklardan kaçışa yol açabileceği, performans değerlendirme ve koordinasyonda güçlük yaşanacağı şüphelerini taşımaktadırlar (Bloom et all, 2015'den akt: Bhumika, 2020:2).

Çalışan açısından COVID-19 pandemi süreci değerlendirilecek olursa; pek çok çalışanın işsiz kalma paniği yaşamasının yanı sıra hizmet sektörü çalışanlarının (sağlık, eğitim, banka vb.) daha fazla iş-aile çatışması yaşamalarına yol açmıştır (Erdirençelebi, 2020). Kısıtlanan iş seyahatleri, ofis ve çalışma yerleri için getirilen yeni düzenlemeler iş hayatında yeni açılımlara neden olmuş, uzaktan çalışma ve esnek çalışma saatlerinin oranı hızla yükselmiştir. Daha önce yapılan birçok çalışmada iş-yaşam dengesini etkileyen bireysel unsurlar olarak, cinsiyet, medeni durum, yaş ve çocuk sahibi olmak öne çıkarken, bu dönemde hastalığa yakalanmadan sağlıklı kalabilmek en önemli unsurlardan birisi haline gelmiştir. COVID-19 sürecinde iş ve ailenin daha çok iç içe geçmesi, sosyal hayata dair getirilen kısıtlamalarla

zaten tükenme noktasına gelen çalışanların, artık kendi çevresi ve yakınlarından birilerini hastalığa kurban vermeye başlaması sonucunda (bu hastalığa yakalanma ve sevdiklerine bulaştırma endişesi nedeniyle) yaşadıkları stresle motive olmada zorlandıkları görülmektedir. Ayrıca teknolojik bilgi eksikliği olan çalışanların yaşadıkları aksaklıklar, yeniden tanımlanan sorumluluklar ve iş yapış biçimleri iş alışkanlıklarına ve konfor alanına daha bağlı olan bireylerde stres düzeylerini yükselterek iş süreçlerini ve aile yaşam dengelerini olumsuz etkilemektedir (Öge & Çetin, 2020, p. 24). Sağlık çalışanları ise sosyal izolasyon nedeniyle ailelerinden uzun müddet uzakta, otel vb. yerde kalarak büyük özlem çekmişlerdir. Buna ek olarak pandemi nedeniyle artan ölüm vakalarına tanık olma, hasta yakınlarından şiddet görme, artan iş yükü, vb. nedenlerle kaygı ve stres düzeylerinde artış yaşanmaktadır (Baki & Piyal, 2020). Dolaysıyla COVID-19 süreci başta kadın ebeveyn çalışanlar olmak üzere tüm çalışanların iş yükünü artırmış ve iş-aile yaşamına dair dengesizlik yaşanmasına neden olmuştur (McLaren, Wong, Nguyen & Mahamadachchi, 2020).

UNESCO (2020), dünya öğrenci nüfusunun % 70'inden fazlasının veya yaklaşık 1,2 milyar öğrencinin ya geçici okul kapanışlarından ya da kısıtlı hizmetlerden etkilendiğini tahmin etmektedir. Bu, dünyadaki ebeveynler için artan bakım sorumlulukları anlamına gelmektedir. Son birkaç on yıldır çift gelirli hanelerin sayısı artsa da, sanayileşmiş ülkelerde bile hala çocuk yetiştirme ve ev işçiliği sorumluluğunu kadınların aldığı görülmektedir. Bu nedenle pandemi nedeniyle okulların kapanmasından erkeklerden daha fazla etkilendikleri bir

gerçektir (Hjálmsdóttir & Bjarnadóttir, 2020:2). Ayrıca bu süreçte hasta yakını kadın çalışanların rollerinde de bir artış yaşanmaktadır (NSPCC, 2020) ve kadın çalışanların iş-aile yaşam çatışmasının arttığı görülmektedir (Boca, vd., 2020:10-11). İngiltere, Kanada, Avustralya, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'nden yapılan yeni araştırmalar, ebeveynlerin son birkaç aydır daha fazla zaman baskısı altında olduğunu ve annelerin pandemi sırasında babalara kıyasla işlerine daha az zaman harcadıklarını ve ev sorumluluklarına daha fazla zaman ayırdıklarını desteklemektedir (Hjálmsdóttir & Bjarnadóttir, 2020:2). Aslında dünyanın neresinde olursa olsun kadınların öncelikli rolünün evdeki rolleri ve özellikle de annelik olduğu görülmektedir. Nitekim aşağıda yer alan COVID-19 sürecinde iş-aile yaşam çatışmasını konu alan literatürdeki bazı araştırmalar bu sonucu desteklemektedirler:

Palumbo, 2020 yılı Avrupa çapında 27 ülkede yapmış olduğu araştırmada, uzaktan çalışmanın çalışanların becerilerinin gelişiminde dezavantaj olabileceğini, iş görevleri ve aileye dair özel görevler arasındaki sınırların karışabileceğini bunun da rol belirsizliğini besleyerek iş-aile çatışması ve aile-iş çatışmasını artabileceğini vurgulamaktadır (Palumbo, 2020:786).

Hjálmsdóttir & Bjarnadóttir (2020), COVID-19 sürecinde 37 anne üzerinde yapmış oldukları araştırmanın sonuçları, İzlanda'daki evlerde eşitsiz bir işbölümü olduğunu, araştırmadaki annelerin ev işi, çocuk bakımı, duygusal emek ve ev içi zihinsel iş yüklerinin pek çoğunu bir arada taşıdıklarını göstermiştir. Bu bağlamda hem kamusal hem de

özel alandaki toplumsal cinsiyet uçurumunu kapatmak üzere evdeki cinsiyet temelli işbölümüne odaklanmak bir çözüm önerisi olabileceği üzerinde durulmuştur.

Ashencaen vd. (2020) İngiltere'de bulunan akademisyenler üzerine yaptıkları araştırmada, COVID-19 sürecinde kadınların erkeklere oranla daha fazla iş aile yaşam dengesizliği yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Çocuk bakımı, evde eğitim ve diğer bakım sorumlulukları nedeniyle iş-yaşam dengelerinde bir bozulma olduğunu bildiren katılımcıların çoğunun kadın olduğu görülmüştür (Ashencaen Crabtree, Esteves & Hemingway, 2020:7).

Landiwar vd'nin (2020) her ikisinin de evden çalıştığı çiftler üzerine yapmış oldukları araştırmanın bulgularına göre, kadınlar özellikle de anneler, COVID-19'dan orantısız bir şekilde etkilenen grup içerisinde yer almaktadır (Landiwar vd., 2020:1).

Boca vd. (2020) İtalyan kadınlar üzerinde yaptıkları araştırmada, özellikle 0-5 yaş arası çocukları olan çalışan kadınların, COVID-19 sırasında iş-aile yaşam dengesini daha zor sağladıkları görülmektedir.

Kavas Nakışçi ve Develi (2020)'nin Ankara'da kadın sağlık çalışanlarıyla yaptıkları nitel çalışmada, kadın çalışanların pandemi sürecinde iş-aile yaşam çatışmasını daha fazla yaşadıkları sonucuna ulaşmışlardır.

Kansal (2020) Hindistan'da 30 çalışan kadınla yapılan görüşmeleri içeren araştırması sonucunda aile veya eş desteğine ve esnek çalışma

programına sahip olanların iş yaşam dengesini daha iyi kurabildiklerini tespit etmiştir.

Chung vd. (2020) Singapur'da 258 aileyle yaptıkları online araştırma sonucunda annelerin daha düşük ve orta seviyede iş aile yaşam dengesine sahip olduğu ve zayıf iş aile yaşam dengesinin daha yüksek ebeveynlik stresi ve artan evlilik çatışmaları ile bağlantılı olduğu bulunmuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Birçok alanı etkileyen COVID 19 sürecinin aileyi de her açıdan derinden etkilediği görülmektedir. "Evde Kal" sloganı bağlamında uygulanan uzaktan eğitim ve evden çalışma gibi uygulamalar ailelerin yaşamlarının pek çok yönden değişime uğramasına neden olmuştur. Konuya Türkiye ve kadınların ailedeki farklı rolleri kapsamında bakılırsa, COVID-19 pandemisiyle birlikte özellikle kadınların çok çetin ve yıpratıcı bir süreçten geçtiklerini söylemek mümkündür (Akbaş Zeybekoğlu ve Dursun, 2020:89).

Kadın çalışanlara ailesel sosyal destekte en büyük görev eşe düşmektedir. Eşin onu dinlemesi, saygı ve sevgi çerçevesinde destek olması, ev işlerinde yardım etmesi, çocuklarla ilgili sorumlulukları paylaşması, birlikte kaliteli vakit geçirmesi önem taşımaktadır. Aile içi etkin iletişimi artıracak aktiviteler paylaşımların artışını sağlayarak çatışmaları azaltacaktır. Kadın çalışanların kendilerine küçük molalar yaratmaları enerji toplamalarını sağlayacak ve sakinleşeceklerdir. Pandemi süresince ev ortamında fiziksel aktivitelerin sınırlı olduğu

unutulmamalı ruhsal, fiziksel ve zihinsel dinginlik için ev ortamında yapılabilecek spor hayata dâhil edilmelidir (Tural, 2020).

Bununla birlikte, örgütlerin süreçlerini yeniden gözden geçirmesi gerekmektedir. Kurumsal iş-aile düzenlemeleri, yönetimin değişen iş süreçlerinde çalışanların fikrini alması, vb. destekleyici bir çalışma kültürü ve çalışan iş-aile yaşam dengesi için arabulucular olarak görülmektedir. Bu nedenle yöneticilerin empati yeteneği yüksek kişilerden seçilmesi ve "aile dostu çalışma koşulları" önem taşımaktadır. COVID-19 sürecinde çalışanların yaşadıkları problemlere yönelik uzaktan eğitimlerle (dijital dönüşüme yönelik sorunlar, e-oryantasyon vb.) yetkinleşmelerine destek olunmalıdır (Öge ve Çetin, 2020). Özellikle teknoloji kullanımının esneklik ve geçirgenliğin artırılmasındaki rolü göz ardı edilmeyerek kadın çalışanların algılarına etkisini ölçümleyerek onları destekleyici bir pozitif iklim oluşturulması önem kazanmaktadır. Bu iklimin sağlanmasında yine teknoloji dinamiklerinden yararlanmak mümkündür. Örneğin nudge makinalarının kullanılması gibi (Baltaş, 2019: 22).

Örgüt tarafından kadınların iş ve ev yükü arasında kalmaktan dolayı yaşadığı baskıyı azaltmak için şunlar yapılabilir (Başer, 2020):

- Sürdürülebilir bir çalışma sistemi oluşturulabilir. Yöneticiler proje kapsamlarını daraltabilir ya da teslim tarihlerini uzatabilirler. Sürdürülebilir bir çalışma yaşamının sağlanabilmesi için ailelerin çocuklarının uzaktan eğitim

sürecini daha sağlıklı yürütebilmeleri için birkaç haftada bir haftanın belirli günlerinde ek izin gibi uygulamalara gidilebilir.

- Çalışma zamanlarında düzenleme yapılabilir. Evden çalışmak, iş ve ev işleri arasındaki net çizgileri de ortadan kaldırdığı için Çalışma saati dışında da ek sorumlulukların olması sebebiyle sürekli çalışmaya hazır vaziyette olma hissi çalışanlar üzerinde bir baskı oluşturmakta bu nedenle örgüt politikalarının bu baskıyı azaltacak şekilde belirlenmesi kadın çalışanların esnek zaman kullanımıyla ilgili yargılanmaları korkularını azaltabilirler.
- Sanal bir iletişim aracına başvurulabilir. Özellikle çalışan annelerle planlama konusunda görüşmek ve sorunların çözümü için ihtiyaç duyulan desteği karşılamak için sanal bir soru-cevap oturum aracı kullanmaya başlanılabilir.
- Önyargı eğitimi sağlanabilir. Yöneticilerin kadın çalışanların, günlük çalışmalarda daha az göründükleri için daha az verim sağlayacaklarına dair veya buna benzer önyargıları, şirket liderleri tarafından şirket içi önyargı seminerleri düzenlenerek azaltılabilir.
- Hizmetler konusunda bilgilendirme yapılabilir. Pandemi döneminde çalışanlarını desteklemek için daha fazla ücretli izin vermekten evde eğitim için kaynak sağlamaya kadar genişletilmiş politikalar ve programlar geliştirilen programlar hakkında çalışanlar bilgilendirilebilir.
- Maliyet-etkinlik analizi yapılabilir. Çalışanlara sunulan her programın maliyet-etkinlik analizi yapılması gerekmektedir.

- Şeffaf bir iletişim kurulabilir. Çalışanlara karşı açık ve sık iletişim özellikle kriz zamanlarında etkilidir. Bu tür bir iletişim çalışanlar arasında kaygıları azaltacak ve çalışanlar arasında güveni artıracaktır.

Ayrıca bireysel manada pandemi sürecinde stresi etkin bir şekilde yönetmek, uykunun düzenli ve yeterli olması, fiziksel aktivitede bulunma, sağlıklı beslenme alışkanlığı edinmek, sosyal ilişkileri sürdürmek, (sosyal ve duygusal destek), bireysel hedeflere ulaşmak için zamanı etkin yönetmek ve enerjiyi korumak önerilebilir.

Kadın çalışanların öz-yeterliliklerini geliştirmelerine yönelik destek verilmelidir. Unutulmaması gereken husus öz-yeterliliği gelişmiş olan bireylerin çatışmanın kolaylıkla üstesinden geleceğidir. Şüphesiz her iki yaşam alanındaki rollerin dengede tutulması hem kadın çalışanların ve ailelerinin mutlu olmasını hem de bulundukları örgütlerin sürdürülebilirliklerini sağlayacaktır. Devlet gereken sosyal, ekonomik ve hukuki düzenlemelerle iş-aile yaşam dengesinin kurulmasına destek olmalıdır. Mutlu işgörenin mutlu aile ferdi, mutlu örgüt ve toplum üyesi olacağı unutulmamalıdır. Özellikle de mutlu bireyler yetiştirerek geleceğe yön verebileceği unutulmamalıdır. Bunun için aile içi birlik ve beraberliğin sağlanması konusunda farkındalık sağlayacak ve öz disiplinin geliştirilmesine yönelik eğitim programları hazırlanmalıdır. Yaşanılan COVID-19 sürecinin gerek toplumsal gerekse örgüt içi rolleri değiştirmeye başladığı unutulmamalı ve herkes bu süreçte elini taşın altına sokmalıdır.

KAYNAKÇA

Akbaş Zeybekoğlu, Ö. & Dursun, C. (2020). Koronavirüs (Covıd-19) pandemisi sürecinde özel alanına kamusal alanı sığdıran çalışan anneler, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, ASEA,* 7(5), 78-94.

Allen, T. D., Herst, D., Bruck, C. S. & Sutton, M. (2000). Consequences associated with work to family conflict: a review and agenda for future research. *Journal Of Occupational Health Psychology,* 5(2), 278-308.

Ashencaen Crabtree S., Esteves L. & Hemingway A. (2020). A 'new (ab)normal'?: Scrutinising the work-life balance of academics under lockdown, *Journal of Further and Higher Education,* doi: 10.1080/0309877X.2020.1853687

Baki, S. ve Piyal, B. (2020). Covid-19 pandemisi ve benzeri olağanüstü durumlarda sağlık çalışanları açısından iş-aile çatışması. *Sağlık ve Toplum*, Özel Sayı Temmuz, 119-123.

Baltaş, A. (2019). İş-yaşam dengesi ve mutluluk. TAYSAD, 21(9), 20-23.

Başer, O.(2020). Çalışan kadının kariyer yolculuğu covid-19 nedeniyle tehlike altında, *Harvard Busness Review Türkiye*, https://hbrturkiye.com/blog/calisan-kadinin-kariyer-yolculugu-covid-19-nedeniyle-tehlike-altinda, 30.11.2020

Bhumika (2020). Challenges for work–life balance during covid-19 induced nationwide lockdown: exploring gender difference in emotional exhaustion in the Indian setting, *Gender in Management: An International Journal*, Doi: 10.1108/GM-06-2020-0163, https://www.emerald.com/insight/1754-2413.htm

Bloom, N., Liang, J., Roberts, J. & Ying, Z.J. (2015), "Does working from home work? Evidence from a Chinese experiment", *The Quarterly Journal of Economics*, 130(1), 165-218.

Boca, D. D., Oggero, N., Profeta. P. & Rossi, M. C. (2020). Women's work, house work and childcare, before and during COVID-19. IZA DP No. 13409, Bonn: IZA-Institute of Labor Economics.

Cardenas, R. A. & Major, D. A. (2005). Combining employment and breastfeeding: utilizing a work-family conflict framework to understand obstacles and solutions. *Journal of Business and Psychology,* 20(1), 31-51.

Chung, G., Chan, X., Lanier, P., & Ju, P. W. Y. (2020, June 25). Associations between work-family balance, parenting stress, and marital conflicts during covid-19 pandemic in Singapore. https://doi.org/10.31219/osf.io/nz9s8

Demirel, E. T. (2017). Çift kariyerli eşler (aileler) sorunu. *İnsan Kaynakları Yönetiminde Güncel Yaklaşımlar.* B. Akdemir (Ed.), İstanbul: Beta Yayıncılık.

Demirel, Ercan E., & Erdirençelebi, M. (2019). The relationship of burnout with workaholism mediated by work-family life conflict: a study on female academicians: *Journal of Language and Linguistic Studies, 15*(4), 1300-1316. Doi: 10.17263/jlls.668436

Efeoğlu, İ.E. (2006). *İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Adana.

Erdirençelebi, M. & Karakuş, G. (2018). A study to measure the effect of glass ceiling sydrome perceptions of female employees on their job satisfaction and organizational commitment. *Journal of Business Research-Turk*. 10(3), 95-119. DOI: 10.20491/isarder.2018.465.

Erdirençelebi, M. (2020). Work–family life balance in the changing business world. Ed: Turkmenoglu, M.A. and Cicek, B. *Contemporary Global Issues in Human Resource Management*, Emerald Publishing Limited, pp. 53-72. https://doi.org/10.1108/978-1-80043-392-220201007.

Frone, M. R. & Cooper, M. L. (1992). Prevalence of work-family conflict: are work and family boundraies asymmetrically permeable?. *Journal Of Organizational Behavior*, 13 (7), 723-729.

Frone, M. R., Russel, M. & Cooper M. L. (1992). Antecedents and outcomes of work-family: testing a model of the work-family interface. *Journal of Applied Psychology*, 77, 65-78.

Greenhaus, J. H. & Beutell, N. J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review,* 10(1), 76-88.

Harvey, M., Napier, N. K., Moeller, M. & Williams, L. A. (2010). Mentoring global dual-career couples: a social learning perspective. *Journal of Applied Social Psychology*, 40(1), 212-240.

Higgins, C. A. & Duxbury L.E. (1992). Work-family conflict: a comparison of dual-career and traditional-career men. *Journal of Organizational Behavior*, 13, 389-411.

Hjálmsdóttir Andrea and Bjarnadóttir Valgerður S. (2020).“I have turned into a foreman here at home”:Families and work–life balance in times of COVID19 in a gender equality paradise Gender Work Organ, 1–16. Doi:10.1111/gwao.12552.

Irmak, R. (2010). *Cam tavan sendromu - bir hastane uygulaması*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Kansal, K. (2020). Qualitative analysis of covid-19 on working women. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10(6), June, 41-44.doi: 10.29322/IJSRP.10.06.2020.p10208

Karabacak, G. (2013). *İş-aile çatışmasının iş ve yaşam doyumuna etkilerinin iş stresi ve algılanan sosyal destek açısından otel personeli üzerinde incelenmesi*. Doktora tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Kavas Nakışçi, B. ve Develi A. (2020). Çalışma yaşamındaki sorunlar bağlamında covid-19 pandemisinin kadın sağlık çalışanları üzerindeki etkisi, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 84-112.

Kinnunen, U. & Mauno, S., (1998), Antecedents and outcomes of work-family conflict among employed women and men in finland. *Human Relations*, 51(2), 157-177.

Landiwar, W. C., Ruppaner, L., Scarborough, W.J. & Colins, C. (2020). Early signs indicate that COVID-19 is excerbating gender inequality in the labor force. Socius: *Sociological Research for Dynamic World*, 6, 1-3. https://doi.org/10.1177/2378023120947997.

Macionis, J. J. (2017). *Sociology,* Kenyon College: Gambier, Ohio.

McLaren-Jaqueline H., Wong, K. R., Nguyen, K. N., & Mahamadachchi-Damayanthi, K. N. (2020). Covid-19 and women's triple burden: Vignettes from Sri Lanka, Malaysia, Vietnam and Australia. Social Sciences. 9(87), 1-11. doi:10.3390/socsci9050087.

Morgan, L. (2009). *The impact of work-life balance and family-friendly human resource policies on employees's job satisfaction. Nova Southestern University*, (Unpublished Doctorate Thesis).

Netemeyer, R.G., Boles, J.S. & McMurrian, R., (1996). Development and validation of work-family conflict and family-work conflict scales. *Journal of Applied Psychology*, 81, 400-409.

NSPCC. (2020). Arguments, conflict and family tension during coronavirus (Covid-19). (Erişim Tarihi: 07.08.2020). https://www.nspcc.org.uk/keeping-children-safe/support-forparents/arguments-conflict-family-tension-coronavirus-lockdown.

Oruç, İ. & Demirkol, Ş. (2015). Cam tavan sendromu, *Örgütsel Davranışta Güncel Konular*. D. Küçükaltan, Ş.A. Türkeltürk & Gürkan G. Ç.(Ed.), Ankara: Detay Yayıncılık.

Öge, E. ve Çetin, M. (2020). *Covid-19 pandemisi: insan kaynakları yönetimi açısından olası etkileri.* Ed: Dr. Alper Tutcu ve Dr. Serkan Gün. Covid-19 Süreci ve Örgütsel Yönetim. İksad Yayınevi. Ankara.

Özdevecioğlu, M. & Doruk, N. Ç. (2009). Organizasyonlarda iş-aile ve aile iş çatışmalarının çalışanların iş ve yaşam tatminleri üzerindeki etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33, Temmuz-Aralık, 69-99.

Palumbo R. (2020). "Let me go to the office! An investigation into the side effects of working from home on work-life balance", *International Journal of Public Sector Management*, 33(6/7), 771-790 , Doi:10.1108/IJPSM-06-2020-0150

Power, K. (2020) The COVID-19 pandemic has increased the care burden of women and families, *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 16(1), 67-73, doi: 10.1080/15487733.2020.1776561.

Seçilmiş, C. & Kılıç, İ. (2017). Örgütsel güven, iş-aile yaşam çatışması ve işten ayrılma niyeti ilişkisinin belirlenmesi: seyahat acentelerinde bir uygulama. *Turizm Akademik Dergisi*, 4 (1), 65-79.

Tural, E. (2020). Covid-19 pandemi dönemi ev karantinasında fiziksel aktivite düzeyinin yaşam kalitesine etkisi. *Van Sag Bil Dergisi*, 13 (Özel Sayı), 10-18.

Vithanage, V. & Arachchige, B. J. (2017). A Study on the work-family balance and job performance of academics in Srilanka. *IUP Journal of Management Research*, 16(2), 7-28.

Voydanoff, P. (2005). Work demands and work-to-family and family to-work confiict: direct and indirect relationships. *Journal of Family*, 26(6), 707-726. https://doi.org/10.1177/0192513X05277516.

Wayne, J.H., Musisca, N. & Fleeson, W., (2004). Considering the role of personality in the work-family experience: relationships of the big five to work-family conflict and facilitation. *Journal of Vocational Behavior*, 64(1), 108-230.

Yüksel, İ. (2005). İş-aile çatışmasının kariyer tatmini, iş tatmini ve iş davranışları ile ilişkisi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 19(2), 302-313.

BÖLÜM 3

COVİD 19SALGININA YÖNELİK BAZI DAVRANIŞLARIN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Dr. Öğrt. Üyesi Gülin YAZICI ÇELEBİ[1]

[1] Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Gümüşhane, Türkiye, gulin_celebi@hotmail.com

GİRİŞ

Dünya, yaklaşık bir yıl önce Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve hızla yayılan Covid 19 salgını ile mücadele ediyor (Holshue vd. 2020; Cao vd.2020; Wang vd. 2020). Dünya sağlık örgütü tüm dünyaya yayılan virüs nedeniyle acil durum ilan etti (WHO, 2020). Salgın fiziksel sağlığı tehdit etmenin yanı sıra, psikolojik, sosyolojik, ekonomik anlamda toplumları olumsuz yönde etkilemektedir. Yaşanan salgın sürecinde insanlar sadece kendileri için değil sevdikleri için endişelenmekte, işini kaybetme, yalnız kalma gibi çeşitli korkular yaşamaktadırlar. Covid 19 salgınının insanlarda stres, korku, kaygı ve depresyon gibi durumları tetiklediğini ortaya koyan araştırma bulguları vardır (Cao vd.2020; Kasapoğlu, 2020; Moghanibashi-Mansourieh, 2020; Ozamiz-Etxebarria vd,2020; Satıcı vd.2020; Shevlin,2020; Torales, O'Higgins, Maia, & Ventriglio 2020; Wang, Pan vd.2020). Yapılan araştırmalar salgının bireyleri farklı derecelerde etkilediğini ortaya koymaktadır (Roy vd. (2020). Aynı tehdide maruz kalan bireylerin farklı tepkiler vermesine sebep olan değişkenlerin belirlenmesine yönelik çalışmaların yapılması önem arz etmektedir. İnsan son derece karmaşık bir varlıktır ve davranışları üzerinde etkili olan çok sayıda değişken vardır. Ancak görece sürekli olan ve tutarlı davranışlar kalıpları içermesi açısından kişilik, davranışları belirleme noktasında ön plana çıkmaktadır. Alanyazında kişilik ile ilgili çok sayıda tanım olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili en kapsamlı tanımlardan biri Allport (1961) 'a aittir. Allport kişiliği: kişinin kendine özgü düşünce, davranış ve his kalıbını üreten, psikolojik sistemin insan içindeki dinamik bir organizasyonu olarak

tanımlamıştır (Carver ve Scheier, 2008). Burger (2006) ise kişiliği bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları ve kişilik içi süreçler olarak tanımlamaktadır. Cüceloğlu (2018) kişiliği bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimi olarak tanımlamaktadır. Tanımlamalar farklılık gösterse de kişilik tanımlarının vurgu yaptıkları iki özellik dikkat çekmektedir. Bunlar; kişiliğin kişiye özel olması ve ayırt edici olmasıdır. İnsanların düşünce biçimleri, davranışları, beğenileri, duyguları, beklentileri, olayları yorumlama biçimleri birbirinden farklıdır. Bu farklılık çoğunlukla "kişilik" ile açıklanmaktadır. Kişilik bireyin hangi olaya ne şekilde tepki vereceğine ilişkin ipuçları içermektedir. Kişilik psikoloji biliminin üzerinde en çok durduğu kavramlardan biridir ve çok sayıda kişilik kuramı ortaya konmuştur. Bu kuramlardan biri de kişiliği özelliklere göre sınıflayan ayırcı özellik kuramıdır. Ayırıcı özellik yaklaşımının iki temel varsayımı vardır: kişilik özellikleri zaman içinde değişmezler ve durumlara göre kararlılık gösterirler. Yaptığı çalışmalar dolayısıyla ayırıcı özellik kuramcıları arasında kabul edilen Eysencke göre kişiliğin üç temel boyutu vardır. Bunlar dışa dönüklük, nörotizm ve psikotizmdir (Burger, 2006). Kurama göre bu boyutların iki ucu vardır bunlar; içe dönüklük–dışadönüklük, nevrotizm–duygusal kararlılık ve psikotizm–süperego gücü şeklindedir ve bu boyutlar birbirinden bağımsızdır.

Dışadönüklük: Türkçe sözlükte "Çevresiyle iletişim kurmada güçlük çekmeyen, bulunduğu ortama kolayca uyum sağlayabilen, sosyal ilişkileri güçlü (kimse)" olarak tanımlanmaktadır. Temel özellikleri, sosyallik, girişkenlik, cana yakınlık, konuşkanlık, uyumluluk, canlılık,

liderlik ve aktiflik olarak ifade edilmektedir (Yazgan İnanç ve Yerlikaya, 2014).

İçedönüklük: Dışa dönüklük boyutunun diğer ucunda bulunan bireyler "sessiz, içekapanık, çok fazla sayıda arkadaşa sahip olmayan ve yakın arkadaşları dışında diğer insanlarla birlikte olmaktansa tek başına olmayı tercih eden bireyler olarak tanımlanmaktadır (Eysenck ve Wilson, 1995). Temkinlilik, çekingenlik ve edilgenlik de içedönüklüğün diğer belirgin özellikleridir (Yazgan İnanç ve Yerlikaya, 2014).

Nevrotizm: Bu boyutta yer alan bireyler "kararsız, huzursuz, kaygılı, alıngan, duygusal davranma eğiliminde olan, çabucak üzülen ya da öfkelenen, küçük sorunlar karşısında bile aşırı duygusal tepkiler veren ve tekrar normale dönmekte güçlük yaşayan" bireyler olarak ifade edilmektedir (Eysenck veWilson, 1995).

Duygusal Kararlılık: Nevrotiklik boyutunun diğer ucunda yer alan bu boyutta bireyler "duygusal kararlılığa sahip olma, beklenmedik tepkiler vermeme ve çok fazla duygusal iniş çıkış yaşamama" gibi özelliklere sahiptirler (Eysenck ve Wilson, 1995).

Psikotizm: Kurama sonradan dahil edilen bu boyutta yer alan bireylerin "bencil, saldırgan, mesafeli, soğuk, anlayışsız, başkalarıyla ilgilenmeyen ve çevresine kayıtsız kalma gibi özellikteki insanlar oldukları ifade edilmektedir (Burger, 2006).

Süperego Gücü: Psikotizmin diğer ucunda yer alan bu boyuttaki bireylerin "yardımsever, empatik, iş birliğine yatkın, uysal ve

geleneksel yapıda oldukları ifade edilmektedir (Eysenck ve Eysenck, 1969'dan akt. Yazgan İnanç ve Yerlikaya, 2014) özelliklere sahip insanlardır.

Kişilik özelliklerinin bireylerin davranışlarını etkileyen faktörlerden biri olması nedeniyle Covid 19 sürecinde gösterilen tepkiler üzerinde bir etkisinin olup olmadığı araştırılmaya değer bir konudur. Bu etkinin ortaya konmasının yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu araştırmanın amacı bireylerin Covid 19 pandemi sürecinde gösterdikleri davranışların kişilik özellikleri açıcından incelenmesidir. Bulgular ayrıca demografik değişkenler açısından da ele alınmaktadır.

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Araştırmada betimsel yöntem kullanılmıştır. Bu yöntem katılımcıların görüşlerinin ya da ilgi, beceri, yetenek, tutum gibi özelliklerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu yöntemde veriler örneklemden kısa bir süre içerisinde toplanabilmekte ve bu yöntemi tercih eden araştırmacılar büyük sayıda örneklemler üzerinde çalışmalar yürütebilmektedirler (Fraenkel, Wallen ve Hyun, 2012).

Çalışma Grubu

Araştırmanın verileri basit örnekleme yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Araştırma için Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği kurulundan onay alınmıştır (08/07/2020 tarih ve 2020/7 sayılı yazı). Çalışma grubu 292 kadın 167 erkek olmak üzere

toplam 459 kişiden oluşmaktadır. Çalışma grubuna 18 yaş ve üstü gönüllü bireyler dahil edilmiştir.

Tablo 1. Çalışma Grubuna İlişkin Bilgiler

		f	%
Cinsiyet	Kadın	292	63,6
	Erkek	167	36
Medeni Durum	Bekar	277	60,3
	Evli	182	39,7
Yaş	18-25	166	36,2
	25-35	103	22,4
	35-45	64	13,9
	45-55	107	23,3
	55 üstü	19	4,1
Eğitim Durumu	İlk/Orta okul	11	2,4
	Lise	174	37,9
	Lisans	226	49,2
	Lisansüstü	48	10,5

Veri Toplama Araçları

Cervantes Kişilik Ölçeği (CKÖ)

Castelo-Branco ve arkadaşları (2008) tarafından geliştirilen ölçeğin Türkçe uya
alt boyutunda düşük puan dışadönük olma, yüksek puan içedönük olma, nörotizm/duygusal denge alt boyutunda alınan düşük puan duygusal denge yüksek puan nörotizm, tutarlılık/tutarsızlık alt boyutunda alınan düşük puan tutarlılığa yüksek puan tutarsızlığa işaret

etmektedir. Ölçeğin içe/dışa dönük olma boyutu için güvenirlik katsayısı α= .97; nörotizm/duygusal denge için α= .81; tutarlı/tutarsız olma için α= .71'dir (Şener, 2017). Ölçeğin bu araştırma için hesaplanan Cronbach Alpha katsayıları içe/dışa dönük olma için .78, nörotizm/duygusal denge için .71 ve tutarlı/tutarsız olma için .77 olarak tespit edilmiştir.

Kişisel Bilgi Formu:

Araştırmacı tarafından hazırlanan kişisel bilgi formu, çalışma grubunun demografik bilgilerini (cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim düzeyi) içeren sorulardan oluşmaktadır.

Anket

Araştırmacı tarafından hazırlanan ankette mevcut pandemi sürecinde kaygı göstergesi olarak kabul edilebilecek davranışlara ilişkin ifadeler yer almaktadır.

Verilerin Toplanması

Kullanılan ölçek için izin alındıktan sonra veriler toplanmıştır. Toplam 476 kişiye iletilen ölçekten eksik doldurulan 17'si iptal edildikten sonra 459 kişilik bir veri seti oluşturulmuştur. Veri analizinde SPSS 25 programı kullanılmıştır. Analizler öncesinde verilerin normal dağılım gösterip göstermedikleri belirlenmiş ve seçilecek analizlere karar verilmiştir. İki kategorili değişkenlerde ilişkisi örneklemler için t-testi; üç ve daha fazla kategorili değişkenlerde tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Farkın kaynağını belirlemek için Benferroni testi kullanılmıştır.

BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde çalışma grubundan elde edilen verilerin analizlerinden elde edilen sonuçlar yer almaktadır

Tablo 2. "Covid 19 Nedeniyle Duyduğum Kaygı Uyku Düzenimi Bozdu" İfadesine Verilen Cevapların Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesine İlişkin Tek Yönlü

		KT	Sd	KO	F	p
İçedönüklük / Dışadönüklük	Gruplararası	40.259	2	20.129	.63	.53
	Grup içi	14492.242	456	31.781		
	Toplam	14532.501	458			
Denge / Nörotizm	Gruplararası	1083.535	2	541.768	14.21	.00
	Grup içi	17379.288	456	38.112		
	Toplam	18462.824	458			
Tutarlılık / Tutarsızlık	Gruplararası	297.175	2	148.587	6.00	.00
	Grup içi	11288.686	456	24.756		
	Toplam	11585.861	458			

Varyans Analizi Sonuçları

$p<.01$

Tablo 2. İncelediğinde "Covid 19'un yol açtığı kaygı nedeniyle uyku düzenim bozuldu" ifadesine verilen cevapların kişilik özellikleri açısından denge/nörotizm ($F_{(2;456)}= 14.215$; $p<.01$) ve tutarlılık/tutarsızlık ($F_{(2;456)}=6.002$; $p<.01$) alt boyutlarında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Farkın kaynağını belirlemek amacıyla yapılan benforroni testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre nörötizm boyutuna yakın olan bireylerin uyku düzeninin denge boyutuna yakın olanlardan daha fazla etkilendiği söylenebilir.

Tutarlılık /tutarsızlık altboyutu açısından bakıldığında ise tutarsızlık boyutuna daha yakın olanların tutarlı olanlara göre uyku düzenlerinin daha olumsuz etkilendiği söylenebilir.

Tablo 3. "Kaygım Nedeniyle Kendimi sık sık Covid 19 Belirtileri Açısından İnceliyorum" İfadesine Verilen Cevapların Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

		KT	Sd	KO	F	p
İçedönüklük / Dışadönüklük	Gruplararası	83.294	2	41.647	1.31	.27
	Grup içi	14449.207	456	31.687		
	Toplam	14532.501	458			
Denge / Nörotizm	Gruplararası	1108.662	2	554.331	14.56	.00
	Grup içi	17354.161	456	38.057		
	Toplam	18462.824	458			
Tutarlılık / Tutarsızlık	Gruplararası	387.646	2	193.823	7.89	.00
	Grup içi	11198.214	456	24.557		
	Toplam	11585.861	458			

p<.01

"Kaygım nedeniyle kendimi sık sık Covid 19 belirtileri açısından inceliyorum" ifadesine verilen cevapların kişilik özellikleri açısından denge/nörotizm ($F(2;456)= 14.566$; $p<.01$) ve tutarlılık/tutarsızlık ($F(2;456)=7.893$; $p<.01$) alt boyutlarında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Farkın kaynağını belirlemek amacıyla yapılan benforroni testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre nörötizm boyutuna yakın olan bireylerin bu durumu denge boyutuna yakın

olanlardan daha fazla yaşadığı söylenebilir. Tutarlılık /tutarsızlık altboyutu açısından bakıldığında ise tutarsızlık boyutuna daha yakın olanların tutarlı olanlara göre bu durumu daha fazla yaşadıkları söylenebilir.

Tablo 4. "Temastan Bağımsız Olarak Sürekli Kolonya/Dezenfektan Kullanmaktan Ellerim Tahriş Oldu" İfadesine Verilen Cevapların Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesine Yönelik İlişkisiz Örneklemler t-Testi Sonuçları

		N	Ort.	Ss	t	p
İçedönüklük / Dışadönüklük	Evet	363	18.22	6.22	1.61	.10
	Hayır	96	17.05	6.74		
Denge / Nörotizm	Evet	363	14.45	5.68	2.45	.01
	Hayır	96	12.88	5.26		
Tutarlılık / Tutarsızlık	Evet	363	18.86	4.93	0.97	.33
	Hayır	96	19.42	5.37		

$p<.05$

Tablo 4'te "Temastan bağımsız olarak sürekli kolonya/dezenfektan kullanmaktan ellerim tahriş oldu" ifadesi verilen cevapların kişilik özellikleri açısından farklılaşma durumunun incelendiği ilişkisiz örneklem t-testi sonuçları görülmektedir. Tabloya bakıldığında denge/ nörotizm alt boyutunda anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu ifadeye evet diyenlerin nörotizm puan ortalmalarının (x= 14.45) hayır diyenlerden (x=12.88) daha yüksek olduğu görülmektedir ve aralarındaki fark anlamlıdır ($t_{(457)}=2.452$; $p<.05$). Bir başka ifade ile nörotizm boyutuna daha yakın olanların bu durumu daha çok yaşadıkları söylenebilir.

Tablo 5. Çalışma Grubunun Kişilik Özelliklerinin Cinsiyet Açısından İncelenmesine Yönelik İlişkisiz Örneklemler t-Testi Sonuçları

Cinsiyet		N	Ort.	SS	t	p
İçedönüklük / Dışadönüklük	Kadın	292	13.28	5.74	0,34	.72
	Erkek	167	13.08	5.44		
Denge / Nörotizm	Kadın	292	18.93	6.12	4,34	.00
	Erkek	167	16.31	6.40		
Tutarlılık / Tutarsızlık	Kadın	292	18.79	5.04	1,04	.29
	Erkek	167	19.30	5.00		

p<.01

Tablo 5'te Kişilik özelliklerinin cinsiyet değişkeni açısından incelendipi bağımsız örneklemler için t-testi sonuçları görülmektedir. Tabloya bakıldığında denge/ nörotizm alt boyutunda cinsiyet değişkeni açısından anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Kadınların bu alt boyuttan aldıkları puan ortalamaları (x=18.93) erkeklerin ortalamalarından (x= 16.31) daha yüksektir ve aralarındaki fark anlamlıdır ($t_{(457)}$; 4.341; p<.01) . Başka bir ifade ile kadınların nörotizm boyutuna erkeklerden daha yakın oldukları söylenebilir.

Tablo 6. Çalışma Grubunun Kişilik Özelliklerinin Gelir Getiren Bir İşte Çalışıp Çalışmama Durumu Açısından İncelenmesine Yönelik İlişkisiz Örneklemler t-Testi Sonuçları

	Çalışma Durumu	N	Ort.	SS	t	p
İçedönüklük / Dışadönüklük	Çalışıyor	188	13.01	5.38	0.61	.53
	Çalışmıyor	271	13.34	5.80		
Denge / Nörotizm	Çalışıyor	188	15.48	5.59	7.41	.00
	Çalışmıyor	271	19.71	6.27		
Tutarlılık / Tutarsızlık	Çalışıyor	188	18.27	4.30	3.65	.00
	Çalışmıyor	271	20.05	5.36		

p<.01

Tablo 6'da Kişilik özelliklerinin gelir getiren bir işte çalışıp çalışmama değişkeni açısından incelendiği bağımsız örneklemler için t-testi sonuçları görülmektedir. Tabloya bakıldığında denge/ nörotizm alt boyutunda ve tutarlılık/tutarsızlık alt boyutunda anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Gelir getiren bir işte çalışanların nörotizm puan ortalamalarının (x= 15.48) herhangi bir işte çalışmayanların ortalamasından (x= 19.71) daha düşüktür ve aralarındaki fark anlamlıdır ($t_{(457)}$; 7.418; p<.01). Aynı durum tutarlılık /tutarsızlık alt boyutu için de geçerlidir. Gelir getiren bir işte çalışanların tutarlılık /tutarsızlık puan ortalamalarının (x= 18.27) herhangi bir işte çalışmayanların ortalamasından (x= 20.05) daha düşüktür ve aralarındaki fark anlamlıdır ($t_{(457)}$; 3.658; p<.01).

Tablo 7. Bireylerin Kişilik Özelliklerinin Medeni Durum Değişkeni Açısından İncelenmesine Yönelik İlişkisiz Örneklemler t-Testi Sonuçları

		N	Ort	Ss	t	p
İçedönüklük / Dışadönüklük	Bekar	277	13.42	6.04	1.007	.31
	Evli	182	12.88	4.93		
Denge / Nörotizm	Bekar	277	19.45	6.21	6.417	.00
	Evli	182	15.73	5.88		
Tutarlılık / Tutarsızlık	Bekar	277	18.03	5.09	5.108	.00
	Evli	182	20.42	4.57		

p<.01

Tablo 7'de kişilik özelliklerinin gelir medeni durum değişkeni açısından incelendiği bağımsız örneklemler için t-testi sonuçları görülmektedir. Tabloya bakıldığında denge/ nörotizm alt boyutunda ve tutarlılık/tutarsızlık alt boyutunda anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Evli bireylerin denge/ nörotizm puan ortalamaları (x= 15.73) bekar bireylerin ortalamasından (x= 19.45) daha düşüktür ve aralarındaki fark anlamlıdır ($t_{(457)}$; 6.417; p<.01). Tutarlılık /tutarsızlık alt boyutunda ise bekar bireylerin puan ortalaması (x= 18.03) evli bireylerin puan ortalamasından (x= 20.42) daha düşüktür ve aralarındaki fark anlamlıdır ($t_{(457)}$; 5.108; p<.01).

SONUÇ TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Araştırmanın sonuçları nörotizm'e yatkınlığı olanların Covid 19 sürecinde yaşadıkları kaygı nedeniyle uyku konusunda problemler yaşamaktadırlar. Nörotizm başka bir deyişle duygusal dengesizlik çoğunlukla olumsuz duygu durumlarla özdeşleştirilen bir kişilik

özelliği olarak kabul edilmektedir. Bu olumsuz duygu durumlardan biri de kaygıdır. Alan yazında kaygının uyku üzerinde etkili olduğunu ve kaygıya bağlı uyku sorunlarının yaygın olduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır (Ağargün, Kara, Bilgin ve Kıncır, 1996; Eller, Alujoa, Vasar ve Veldi, 2006;). Araştırmadan elde edilen sonuçların alanyazınla tutarlı olduğunu göstermektedir. Covid 19 sürecinin bireylerin kaygı düzeyini arttırdığına dair çok sayıda araştırma bulgusu vardır (Huang ve Zhao, 2020; Jungmann ve Witthöft, 2020; Kuru ve Uymaz, 2020 ve Wang vd.,2020;). Yaşanan kaygının bireylerde uyku problemine yol açması ve bu durumu olumsuz duygu durumlara daha yatkın olan nörotiklik bireylerde görülmesi beklenen bir durumdur.

Yapılan analizler nörotizm düzeyleri yüksek bireylerin yaşadıkları kaygı nedeniyle kendilerini sık sık Covid 19 belirtileri açısından kontrol ettiklerini göstermektedir. Bu durum kaygının nörotik bozukluklarla ilişkili olması ile açıklanabilir. Belirtiler açısından bireyin kendini sık sık kontrol etmesi anksiyete türlerinden biri olan sağlık anksiyetesinin bir semptomu olarak kabul edilmektedir (Özdeliklikara vd. 2018) Sağlık anksiyetesi, bireyin bedensel belirtilerini yanlış yorumlaması sonucunda önemli bir hastalığı olduğuna ya da gelecekte ortaya çıkacağına inanması ve sağlığına yönelik aşırı kaygı duyması olarak tanımlanmaktadır (Salkovskis, Rimes, Warwick, Clark, 2002). Bireylerin kendilerini Covid 19 belirtileri açısından sık sık kontrol etmesi de sağlık anksiyetesinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Covid 19 gibi bu durumu

besleyecek bolca argümanın olduğu bir süreçte nörotizm düzeyi yüksek bireylerde bu durumun daha yüksek olması beklenen bir durumdur.

Araştırma sonuçları nörotizm puanları yüksek olan bireylerin herhangi bir temas durumu olamamasına rağmen sık sık kolonya/dezenfektan kullandıklarını göstermektedir. Bu durum kompulsif bir davranış olarak kabul edilebilir(https://www.psikiyatri.org.tr). Kompulsif davranışlar nevrotik bozukluklarda izlenebilmektedir. Bu durumda araştırma sonuçlarının alanyazınla tutarlı olduğu söylenebilir.

Araştırmanın bulguları denge/ nörotizm alt boyutunda cinsiyet değişkeni açısından anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Alanyazında cinsiyet değişkeni açısından farklı sonuçlara ulaştıkları görülmektedir. Bu araştırma ile benzer olarak kadınların nörotizm puanlarının daha yüksek olduğu bulgusuna ulaşan araştırma sonuçları olduğu gibi (Turan, 2009; Türkmen, 2019) cinsiyete göre bir farklılaşma olmadığı (Kandemir, 2019; Şahin, 2020) sonucuna ulaşan araştırma bulguları da olduğu görülmektedir. Bu durumun örneklem grubunun özelliklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Covid 19 salgınının etkilerinin anlaşılması hem önleyici çalışmalar hem de sağaltıma yönelik veri sağlaması açısından önemlidir. Bu konuda farklı değişkenlerin ele alınacağı daha geniş çalışma gruplarıyla yapılacak çalışmaların yapılması önerilmektedir. Daha önce tanı almış herhangi bir duygu durum bozukluğu olanların bu süreçte destek alması, daha önce tanı almamış olsa bile olumsuz etkilenenlerin psikolojik destek almalarının önemli olduğu

düşünülmektedir. Bu konuda teması aza indirmesi açısından online terapi-danışma hizmetlerine ağırlık verilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Ağargün MY, Kara H, ve Anlar Ö. (1996). Pittsburgh Uyku Kalitesi İndeksi'nin Geçerliği ve Güvenirliği. Turk Psikiyatri Dergisi, 7:107–15.

Bal, Demirgöz, M. ve Şahin, Hotun, N. (2011). Cervantes Kişilik Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi, 8(1), 39-45.

Burger, J. M.(2006). Kişilik. Kaknüs Yayınları: Istanbul.

Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J., & Zheng, J. (2020). The Psychological İmpact of the COVID-19 Epidemic on College Students in China. Psychiatry Research, 112934. https://doi.org/10.1016/j.psychres. 2020.112934

Carver, C. S. & Scheier, M. F. (2008). Perspectives on Personality. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.

Castelo-Branco, C., Reina, F., Montivero, A., Colodron, M. & Vanrell, J.A. (2006). Influence of highintensity training and of dietetic and anthropometric factors on menstrual cycle disorder in balet dancers. Gynecological Endocrinology 22(1), 31-35

Cüceloğlu, D. (2018). İnsan ve Davranışı. Remzi Kitabevi: Istanbul

Eller T, Aluoja A, Vasar V, & Veldi M. (2006). Symptoms of Anxiety and Depression in Estonian Medical Students With Sleep Problems. Depress Anxiety, 23:250–6.

Eysenck, H.J.,& Wilson, G. (2000). Kişiliğinizi tanıyın. (E. Erduran, Çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi

Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2015). *How to Design and Evaluate Research in Education* (9th ed.). New York: McGraw Hill Education.

Holshue, M.L., DeBolt, C., Lindquist, S., Lofy, K.H., Wiesman, J., Bruce, H., Spitters, C., Ericson, K., Wilkerson, S., Tural, A., Diaz, G., Cohn, A., Fox, L., Patel, A., Gerber, S.I., Kim, L., Tong, S., Lu, X., Lindstrom, S., Pallansch, M.A., Weldon, W.C., Biggs, H.M., Uyeki, T.M., Pillai, S.K. (2020). First Case of 2019 Novel Coronavirus in the United States. The New England Journal of Medicine, 382, 929–936. https://doi.org/10.1056/NEJMoa2001191

https://www.psikiyatri.org.tr

Huang, Y., & Zhao, N. (2020). Generalized Anxiety Disorder, Depressive Symptoms and Sleep Quality During COVID-19 Outbreak in China: A Web-Based Cross-Sectional Survey. Psychiatry Research, 112954. https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112954

Jungmann, S. M., & Witthöft, M. (2020). Health Anxiety, Cyberchondria, and Coping in the Current COVID-19 Pandemic: Which Factors are Related to Coronavirus Anxiety? Journal of Anxiety Disorders, 102239. https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102239

Kandemir, A.(2019). Psikoloji Öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık, Duygusal Zekâ ve Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesi . Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Kasapoğlu, F.(2020). COVID-19 Salgını Sürecinde Kaygı ile Maneviyat, Psikolojik Sağlamlık ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. Turkish Studies, 15(4), 599-614. https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44284

Kuru, T. Ve Uymaz,P. (2020). COVID-19 Salgını Sırasında Anksiyete, Koruyucu Davranışlar ve İlişkili Faktörler: Kesitsel Bir Çalışma Acta Medica Alanya, 4(2): 186-192. DOI:10.30565/medalanya.718083

Moghanibashi-Mansourieh, A. (2020). Assessing the Anxiety Level of İranian General Population During COVID-19 Outbreak. Asian Journal of Psychiatry, 102076. https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102076

Ozamiz-Etxebarria, N., Dosil-Santamaria, M., Picaza-Gorrochategui, M., & Idoiaga-Mondragon, N. (2020). Stress, Anxiety, and Depression Levels in the İnitial Stage of the COVID-19 Outbreak in a Population Sample in the Northern Spain. Cadernos de Saúde Pública, 36, e00054020. https://doi.org/10.1590/0102-311X00054020

Özdelikara, A., Ağaçdiken, A. S. ve Mumcu, N. (2018) Hemşirelik Öğrencilerinde Sağlık Algısı, Sağlık Anksiyetesi ve Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi. Bakırköy Tıp Dergisi, 14, 275-282

Roy, D., Tripathy, S., Kar, S. K., Sharma, N., Verma, S. K., & Kaushal, V. (2020). Study of Knowledge, Attitude, Anxiety & Perceived Mental Healthcare Need in Indian Population During COVID-19. Asian Journal of Psychiatry, 102083. https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102083

Salkovskis PM, Rimes KA, Warwick HM, & Clark DM. (2002). The Health Anxiety Inventory: Development and Validation of Scales for the Measurement of Health Anxiety and Hypochondriasis. Psychological Medicine, 32:843-853.

Satici, B., Gocet-Tekin, E., Deniz, M. E., & Satici, S. A. (2020). Adaptation of the Fear of COVID19 Scale: Its Association With Psychological Distress and Life Satisfaction in Turkey. International Journal of Mental Health and Addiction. https://doi.org/10.1007/s11469-020-00294-0

Shevlin, M., McBride, O., Murphy, J., Miller, J. G., Hartman, T. K., Levita, L., ... & Bennett, K. M. (2020). Anxiety, Depression, Traumatic Stress, and COVID-19 Related Anxiety in the UK General Population During the COVID-19 Pandemic. https://psyarxiv.com/hb6nq/download/?format=pdf

Şahin, G. (2020). Öğretmenlerin Kişilik Özellikleri ile Atılganlıkları Arasındaki İlişkide Pozitif Psikolojik Sermayenin Aracılık Rolü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara

Torales, J., O'Higgins, M.,Maia, J.M.C. & Ventriglio, A (2020). The Outbreak of COVID-19 Coronavirus and its İmpact on Global Mental Health. International Journal of Social Psychiatry 2020, 66(4) 317–320

Turan, Y. (2009). Kişilik ve Dindarlık Üzerine Bir Alan Araştırması. Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 20, 279-295.

Türkmen, E. (2019). Üniversite Öğrencilerinde Kişilik Özellikleri, Depresif Belirtiler ve Öfke İfade Biçimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.Istanbul.

Wang, C., Horby, P. W., Hayden, F. G., & Gao, G. F. (2020). A Novel Coronavirus Outbreak of Global Health Concern. The Lancet, 395(10223), 470-473. https://doi.org/10.1016/S0140- 6736(20)30185-9

Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). Immediate Psychological Responses and Associated Factors During the İnitial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic Among the General Population in China. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(5), 1729. https://doi.org/ 10.3390/ijerph17051729

WHO, "WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard", World Health Organization, (2020), Accessed 19 July 2020. https://covid19.who.int.

Yazgan İnanç, B. Ve Yerlikaya, E. E. (2008). Kişilik kuramları. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık

BÖLÜM 4

COVID-19 NEDENİYLE HASTANE YATIŞLARDA REFAKATÇİLERİN DURUMUNUN iNCELENMESİ

Uzm.Dr. Hacer Efnan MELEK ARSOY [1]

[1] Sakarya Üniversitesi Eğitim Araştırma Hastanesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Sakarya, Türkiye, efnan198381@hotmail.com

GİRİŞ

Korona virüs hastalığı (COVID-19), Çin'den başlayarak tüm dünyaya çok hızlı bir şekilde yayılarak toplumun mental sağlığını da etkileyen akut bulaşıcı bir salgınına neden olmuştur (Bao ve ark., 2020). Önlenebilir bir hastalık olmasındaki en önemli parametrenin izolasyon olması, hükümetlerce sıkça izolasyon kararları alınmasını gerektirmiştir. Bu kararlar çerçevesinde okullar, çocuk bakım merkezleri gibi enfeksiyonun yayılma hızının artma ihtimali olan alanlar kapatılmıştır.

Salgın sadece viral enfeksiyondan ölüm riskini değil, aynı zamanda Çin'deki ve dünyanın geri kalanındaki bireylerde ve ailelerde dayanılmaz psikolojik baskı ve sorunları da beraberinde getirmiştir (Xiao, 2020; Duan ve Zhu, 2020).

Hastaneye yatışların artması ile mali sorunların yanı sıra sosyolojik sorunlar da ortaya çıkmıştır. Sağlık hizmetlerindeki aksamalar, pandeminin hızını arttırması ile daha belirgin hale gelmiştir. Sağlık sisteminin temelini oluşturan temel bakım hizmetleri ve izolasyon kuralları hastanın yanında bir yakının kalması mecburiyetini ortadan kaldıramamıştır. Özellikle bu konumdaki ebeveynlerde çocuğun hastalığı hakkındaki bilinmezler ve bulaşıcılığı yüksek olan bu salgın hastalıkta izolasyon kurallarına dikkat ederek hasta yanında refakatçi kalmak duygu durumlarını etkileyebilir. Göz ardı edilmemesi gereken bir konu olan refakatçilerin ve özellikle sorumluluk ve yükü daha ağır olan ebeveynlerin anksiyete-korku durumu hakkındaki farkındalığı arttırmak ve anksiyete durumlarında artış varsa bunun olası

sebeplerini incelenmek, hastanede yatış sürecinde bu kaygıyı azaltmak için yapılabileceklerin tartışılması için bu bölüm yazılmıştır.

1.COVID-19 PANDEMİSİNİN ETKİLERİ

Deprem, tufan, fırtına, nükleer savaş, pandemi gibi toplum çapındaki felaket ve afetlerin ardından toplum ruh sağlığı sorunlarının görülmesi yapılan araştırmalarla doğrulanmıştır (Bolt, Helminf ve Tintler, 2018; Fussell ve Lowe, 2014; Seto M ve ark., 2018). Bireylerin ve ailelerin yaygın olarak etkilendikleri ve bu etkinin uzun süreçler halinde devam ettiği bilinmektedir. Bu tarz felaketlerde çocukların ve yetişkinlerin ruh sağlığının bozulması ve ya aşırı temizlik gibi obsesyonların eşlik etmesinin yanı sıra izolasyon, eğitim öğretiminin sekteye uğraması da bu etkilenmenin belirgin olması neden olur.

COVID-19 salgınının travmatik bir stres örneği olduğu ve muhtemelen mevcut zihinsel sağlık zorluklarını kötüleştireceği ve bir süre sonra yeni bozuklukların gelişmesine yol açacağı konusunda uyarılar vardır (Horesh ve ark.,2020). Asemptomatik enfekte bireylerde dahi 10 gün kadar kısa bir süre içinde karantina ile ilgili stres faktörleri nedeniyle duygu durumlarında bozukluk olduğu gösterilmiştir. Bu dönem içindeki olumsuz duygulanıma korku, finansal kayıp ve bilinmezlere karantina sırasında toplumun oluşturduğu etiketleme tutumu da eklenmektedir (Brooks ve ark., 2020).

Çok çeşitli afetlere maruz kalmanın zihinsel sağlığı olumsuz etkilediği ve anksiyete ve depresyon dahil olmak üzere uzun süreli artan psikiyatrik semptomlara yol açabileceği açıktır. Bu çoklu sorunlara

rağmen çocukların bakıcılarının olumsuz ruh sağlığı figürlerini yansıttıkları duygu akışı da çocuk ruh sağlığı üzerinde daha etkili olmaktadır. Özellikle hasta çocuk ya da bakıma ihtiyacı olan grupta kaygı ve depresyon başta olmak üzere bozukluklar saptanmaktadır (Russell ve ark., 2020).

COVID-19 ile ilişkili stres faktörleri; COVID-19 ile ilgili verilerin akışının yavaş olması, medyanın etkisi, enfeksiyon korkusu, çalışma / öğrenmede aksaklıklar ve günlük kişisel bakım rutinlerinin aksaması ve güvenilir bilgi ve kaynaklara erişim eksikliği olarak tanımlanabilir (Park CL ve ark., 2020)

2.COVID-19'DA REFAKATÇİ OLAN EBEVEYNİN YAŞADIĞI ZORLUKLAR VE UYUMU

Bakioğlu, Korkmaz ve Ercan (2020) ise 960 yetişkin bireyle yaptığı araştırmada COVID-19 korkusunun kadınlarda anlamlı düzeyde daha yüksek olduğunu bulmuştur. Anksiyete bozukluğu olan bireyler aşırı korku ve / veya endişe yaşadıkları ve bu durumun genellikle uyumsuz bir kaçınma modeline yol açtığı tespit edilmiştir (Dozois ve ark., 2019).

Hasta çocuğun bakımında ve refakatinde ebeveynlerin etkilenmeleri olasıdır. COVID-19 genellikle çocukların ve ebeveynlerinin yaşam kalitesini etkiler. COVID-19'un klinik seyrinin hastadan hastaya değişiklik gösterebilir. Bazı hastalarda hafif pnomöni olarak atlatılırken bazı hastalarda hızla ilerleyerek oksijen ve solunum desteğine ihtiyaç duyacak duruma gelebilir. Kliniğin ağırlaşması ve ya

hava açlığı gibi semptomlara tanık olmak hasta bakımının fiziksel ve psikolojik stresörleri arttırmaktadır (Macera ve ark., 2020).

Bu durumda ebeveynler, hasta çocuğun, hastanın kardeşlerinin ve hatta diğer aile üyelerinin bakıcılığı nedeniyle sosyal ve eğlence faaliyetlerinin çoğunu terk ederler ve kendi sağlıklarını ihmal ederler. Hastalığın gereklilikleri, izolasyon ve bakım sunmanın etkileri, bakım verenlerinin yaşam kalitesini, sağlığını, kişisel ve sosyal yaşantısı etkilemesinin yanı sıra, depresyon gibi ilişkili duygusal ve fiziksel bozukluklara karşı savunmasızlıklarını artırmaktadır (Toledano ve ark., 2018). Bakım verende ortaya çıkan bu anksiyete; bilişsel bozukluk semptomlara (unutkanlık, dikkat eksikliği, konsantre olamama), fizyolojik semptomlara (nörodermatit, kesintili uyku, iştah değişiklikleri), psikososyal semptomlara (ajitasyon, ilgi kaybı, fiksasyon) neden olabilir (Cousino ve ark., 2013)

İnfluenza salgını döneminde hastanede yatan yakını olan ya da refakat eden bireyler için yapılan araştırmada diğer nedenlerle hastanede yatan hasta yakınlarına göre daha farklı veriler bulunmuştur. Daha yüksek stres ve depresyon düzeyleri ile orta düzeyde ölüm kaygısı olduğu görülmüştür. Özellikle başka koşullar nedeniyle yoğun bakında takip edilen hastalarının aile üyeleri ile yapılan karşılaştırmalarda psikolojik yanıtlardaki farklılıklar belirgindir. Artan yaş ve evlilik dışı aile ilişkisine sahip refakatçilerde depresyon ve stres anlamlı şekilde yüksektir. Kadın cinsiyeti, artan yaş ve daha yüksek eğitim seviyeleri, yüksek ölüm kaygısı ile önemli ölçüde ilişkilendirilmiştir (Elizarrarás-Rivas ve ark., 2010).

Farklı bir bakış açısı ile bakıldığında refakatçinin sağlık durumu da önem taşımaktadır. Hasta kişiye refakat edebilecek kişi sayısı kısıtlılığında, kronik hastalığı ya da immun supresyonu olan refakatçi ya da ebevenynin refakat durumu devam etmektedir. Bu durumu netleştirmek için herhangi bir kılavuz ya da zorunluluk yoktur. Hekimin bu konuda tavsiye vermesi önemlidir fakat hastanelerde ek bakıcı hizmeti olmaması refakatçinin enfeksiyondan korunma önlemlerine sıkı sıkıya uymasını daha önemli hale getirmektedir. Enfeksiyona duyarlılığı yüksek refakatçi grubunda daha yüksek kaygı durumu olması beklenir. Enfeksiyonun yayılımının önlenmesi için hastane politikası olarak ziyaretçi kısıtlaması ve refakatçinin sabit olması önerilmektedir (Virani ve ark.,2020).

3.REFAKATÇİ VE HASTA ÇOCUĞUN ETKİLEŞİMİ

Ebeveynlerin bakıcı yükü ile akıl sağlığı ve çocukların stres algıları arasında önemli bağlantılar olduğu gösterilmiştir. Bu durum, çocuk-ebeveyn yakınlığı ve çatışmasıyla önemli ölçüde bağlantılıdır. Depresif ve/ve ya endişeli ebeveynlerin duygu akışı yayılım gösterebilir. COVID-19 salgını sırasında belirsiz bir süre boyunca yerinde barınan milyonlarca ailenin, çocuk-ebeveyn ilişkileri üzerinde bilinmeyen etkilerle birlikte bireylerin ruh sağlığı üzerinde benzeri görülmemiş etkilere yol açabilir. Bu etkiler, bakıcılarda artan ruh sağlığı semptomları yaşayan aileler için daha da artabilir (Russell ve ark., 2020).

Kronik hastalığı olan ya da yenidoğan ve çocuk yoğun bakımda kalan çocukların ebeveynlerine çeşitli testler ve psikiyatrik değerlendirmeler yapılarak depresyon gibi bulguların yanı sıra anlık kaygının da arttığı gösterilmiştir (Horn ve ark., 2001; Miles, 2009; Segre ve ark., 2014).

Pandemi süreci yönetiminde izolasyon önemli basamaklardandır ve çocuklar üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir (Koller ve ark., 2006). Bu durum asemptomatik hastalarda ev karantinası durumunda geçerli olduğu gibi hastaneye yatış gerektiren kriterlere sahip hastalar için de geçerlidir. Çocuk hastalarda klinik geniş bir yelpazede seyredebilir ve bu nedenle çocuk hastalarda da hastaneye yatış söz konusudur. Bu yatışlarda erişkinden farklı olarak hasta yanında özellikle aile bireyleri ve ya ebeveynin refakatçi olarak kalması gerekmektedir. Özellikle bu konumdaki ebeveynlerin duygu durumunu, çocuğun hastalığı hakkındaki bilinmezler ve izolasyon kurallarına dikkat ederek yüksek bulaşıcılığı olan bu salgın hastalıkta refakatçi kalmak etkileyebilir. Bunun daha önceki örnekleri influenza salgını sırasında da tespit edilmiştir (Koller ve ark., 2006; Elizarrarás-Rivas ve ark., 2010).

Kronik hastalığı olan ve ya kemik iliği nakli sırasında refakatçi olarak bulunan annelerde yapılan çalışmada ebeveynin kaygı durumunun artması ve psikolojik destek alamaması, verilen bakımda eksikliklerden, hastaneye yatıştan çekinmesine kadar birçok durumu olumsuz olarak etkileyebileceği gösterilmiştir. Ayrıca yaşadığı tüm olumsuz duyguları çocuğa aktarması ile sonuçlanabilir. (Manne ve ark., 2004).

Salgın hastalıklar ve pandemilerle ilgili önceki çalışmalar, bu dönemlerde sağlıkla ilgili kaygı ve endişelerin yaygın olduğunu göstermiştir (Jungmann ve ark., 2020). Çin'de yakın zamanda yapılan bir çalışmada, genel olarak, COVID-19 salgını sırasında anksiyete ve depresyon prevalansı sırasıyla yaklaşık % 8,3 ve % 14,6 olarak bulunmuştur (Lei ve ark.,2020).

Bunun yerine destekleyici ebeveynlik, yaşanan durumla ilgili çocukla yapılan bilgilendirici konuşmalar ve çocuğun ruhsal durumu hakkındaki ipuçlarının aile tarafından yakın olarak takip edilerek duyarlı olunması; gerekli önlemlerin alınarak korunması belirgin fayda ve tampon etkisi sağlamaktadır (Greene ve ark., 2020)

4.YAŞLI VE YA KRONİK HASTALIĞI OLANLARA BAKIM VERENLERİN DURUMU

Yaşlı insanlara hizmet veren sağlık personelin de pandemiden etkilenen diğer refakatçiler gibi etkilendiği düşünülebilir. Yapılan çalışmalarda yaşlı insanlara hizmet veren uzun süreli bakım personelinin psikolojik durumu incelendi. Yaşanılan kaygı ve duygular COVID-19 semptomları olmadan hastanede yatan hastaların yaşadığı psikiyatrik strese benzemektedir (Colonnello ve ark., 2020). Tükenmişlik ya da mesleği geçici ya da kalıcı olarak bırakma eğilimlerinin olduğu görülmüştür. Personelin duygusal tepkileri (korkular ve endişeler, gerginlik, stres, kafa karışıklığı ve ek zorlukların olması), etik ikilemler ve işe devamla ilgili düşünceler konusunda karmaşa yaşadığı görülmüştür. Bu sorunların temelinde yatanlar daha çok destek görme isteği, enfeksiyondan korumak için

belirlenen önerilerin arttırılması, eğitim, bilgi sağlama, barınma, malzemeler, politika ve kılavuzlarla ilgiliydi (Petri ve ark., 2020).

5.ÖNERİLER

Bu sonuçlar ışığında artan ebeveyn kaygısını gidermek için çeşitli önlemler alınması gerekmektedir. İzolasyon sürecinde hemşirelik hizmetlerinin detaylandırılması, viziti yapan hekimin hasta ve ebeveynin psikolojik durumunu genel tababet çerçevesinde değerlendirilmesi yapılabilir. Böylece gerekli hastalara psikolog ya da psikiyatrist desteği uygun koşullar sağlanarak verilebilir. COVID-19 korkusunun giderilmesi direkt korele olduğu kaygınında azalmasını sağlayacaktır. Vizitler sırasında motive edici ve rahatlatıcı kısa konuşmalar yapılabilir. Çocuklara ve ebeveyne hastalık ile ilgili bilgilendirici broşürler verilmesi bilgi eksikliğine bağlı kaygılanmayı ve COVID-19 korkusunu azaltması beklenir. Eğitim düzeyi ile kaygının ters korelasyonun olması bunu desteklemektedir. Hastane odasında televizyon ya da sosyal medyaya ulaşım, hastanın sevdikleri ile video aracılığı ile görüşme kolaylığı sağlanabilir. Farklı ve kişinin fikirleri alınarak hazırlanan yemek menüleri ile duygu durumunun olumlu etkilenmesi sağlanabilir. Uygun fiziki koşullar sağlanarak belli sürelerde dinlendirme sağlanabilir. Çocuklara ve ebeveynlere yaşlarına uygun olarak boyama kitabı, el işi gibi aktivitelerle destek olunabilir. Refakatçinin uyku kalitesi ve süresi için destekleyici önlemler alınabilir (Duman ve ark., 2020; Colonnello ve ark,2020).

SONUÇ

Sonuç olarak; hasta kişinin refakatçisinde ve ebeveynlerinde COVID-19'a bağlı korku ve stres düzeyinin arttığı unutulmamalıdır. Anksiyete durumunun artması verilen bakımda eksikliklerden, hastaneye yatıştan çekinmesine kadar birçok durumu etkileyebilir. Ayrıca yaşadığı tüm olumsuz duyguları hasta erişkine ve ya çocuğa aktarması ile sonuçlanabilir.

KAYNAKÇA

Bakioğlu F, Korkmaz O, Ercan H.(2020) Fear of COVID-19 and positivity: mediating role of intolerance of uncertainty, depression, anxiety, and stress. International Journal of Mental Health and Addiction

Bao Y, Sun S, Meng, J S, Lu L. (2020), 2019-nCoV epidemic: Address mental health care to empower society Lancet, 395 pp. e37-e38

Bolt MA, Helming LM, Tintle NL (2018) The associations between self-reported exposure to the chernobyl nuclear disaster zone and mental health disorders in Ukraine. Front Psychiatry.

Brooks SK, Webster RK, Smith LE, Woodland L, Wessely S, Greenberg N, Rubin GJ (2020) The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. Lancet 395(10227):912–920. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8

Colonnello, V., Leonardi, G., Farinelli, M., Bertoletti, E., & Russo, P. (2020). Psychological distress in hospitalized patients without COVID-19 symptoms: The role of fear of infection and remote contact with informal caregivers. Psychological Medicine, 1-7. doi:10.1017/S0033291720005012

Cousino MK, Hazen, RA. (2013) Parenting stress among caregivers of children with chronic illness: A systematic review. J. Pediatr. Psychol. 38, 809–828.

Dozois DJA, Rnic K. (2019). Abnormal psychology perspectives. D. J. A. Dozois (Ed.), pp. 48-61, Toronto: Pearson.

Duan L, Zhu G (2020) Psychological interventions for people affected by the COVID-19 epidemic Lancet Psychiatry, 7 (4), pp. 300-302

Duman, N . (2020). Üniversite öğrencilerinde covıd-19 korkusu ve belirsizliğe tahammülsüzlük . The Journal of Social Science , 4 (8) , 426-437 . DOI: 10.30520/tjsosci.748404

Elizarrarás-Rivas J,Vargas-Mendoza JE, Mayoral-García M, Matadamas-Zarate J, Elizarrarás-Cruz A, Taylor M. (2010) Psychological response of family members of patients hospitalised for influenza A/H1N1 in Oaxaca, Mexico. BMC Psychiatry 10:104.

Fussell E, Lowe SR (2014) The impact of housing displacement on the mental health of low-income parents after hurricane Katrina. Soc Sci Med 113:137–144

Greene CA, McCarthy KJ, Estabrook R, Wakschlag LS, Briggs-Gowan MJ (2020) Responsive parenting buffers the impact of maternal PTSD on young children. Parent: Sci Pract 20:141–165

Horesh D, Brown AD (2020) Traumatic stress in the age of COVID-19: a call to close critical gaps and adapt to new realities. Psychol Trauma 12:331–335.

Horn M, Gonzalez-Heydrıchm J, Dahlmeıererıckson J. (2001) Illness-Related Concerns Of Mothers Of Children With Congenital Heart Disease. Journal Of The American Academy Of Child & Adolescent Psychiatry. Volume 40, Issue 7, Pages 847-854.

Jungmann SM, Witthöft M. (2020) Health anxiety, cyberchondria, and coping in the current COVID-19 pandemic: which factors are related to coronavirus anxiety? J Anxiety Disord.; 73:102239.

Koller DF, Nıcholas DB, Goldıe RS, Gearıng R, Selkırk EK. (2006) Bowlby and Robertson Revisited: The Impact of Isolation on Hospitalized Children During SARS JDBP Vol. 27, No. 2

Lei L, Huang X, Zhang S, Yang J, Yang L, Xu M. (2020) Comparison of prevalence and associated factors of anxiety and depression among people affected by versus people unaffected by quarantine during the COVID-19 epidemic in Southwestern China. Med Sci Monit ; 26:e924609.

Macera M, De Angelis G, Sagnelli C, Coppola N, Vanvitelli.(2020) COVID-19 Group. Clinical Presentation of COVID-19: Case Series and Review of the Literature. Int. J. Environ. Res. Public Health, 17, 5062.

Manne S, DuHamel K, Ostroff J, Parsons S, Martini DR, Williams SE, Mee L ,et al. (2004) Anxiety, Depressive, and Posttraumatic Stress Disorders Among Mothers of Pediatric Survivors of Hematopoietic Stem Cell Transplantation. American Academy of Pediatrics June 2004, 113 (6) 1700-1708.

Miles MS, Carter MC, Spicher C, Hassanein R. (2009) Maternal and Paternal Stress Reactions when a Child is Hospitalized in a Pediatric Intensive Care Unit. Issues in Comprehensive Pediatric Nursing Pages 333-342

Park, CL, Russell, BS, Fendrich, M, Finkelstein-Fox, L, Hutchison, M, Becker, J (2020). Americans' Covid-19 stress, coping, and adherence to CDC guidelines. J Gen Int Med.

Petri E, Wietske VO, Nijs S (2020) Impact of infection outbreak on long-term care staff: a rapid review on psychological well-being. Journal of Long-Term Care, 2020. 70 - 79. ISSN 2516-9122

Russell, B.S., Hutchison, M., Tambling, R. et al. (2020). Initial Challenges of Caregiving During COVID-19: Caregiver Burden, Mental Health, and the Parent–Child Relationship. Child Psychiatry Hum Dev 51, 671–682 https://doi.org/10.1007/s10578-020-01037-x

Segre LS, McCabe JE, Chuffo-Siewert R, O'Hara MW.(2014) Depression and Anxiety Symptoms in Mothers of Newborns Hospitalized on the Neonatal Intensive Care Unit. Nurs Res.; 63(5): 320–332.

Seto M, Nemoto H, Kobayashi N, Kikuchi S, Honda N, Kim Y et al (2019) Post-disaster mental health and psychosocial support in the areas affected by the great east japan earthquake: a qualitative study. BMC Psychiatry 19:261

Virani AK, Puls HT, Mitsos R, Longstaff H, Goldman RD, Lantos JD.(2020) Benefits and Risks of Visitor Restrictions for Hospitalized Children During the COVID Pandemic. Pediatrics , 146 (2) e2020000786; DOI: https://doi.org/10.1542/peds.2020-000786

Xiao C. (2020)A novel approach of consultation on 2019 novel coronavirus (COVID-19)-related psychological and mental problems: structured letter therapy Psychiatry Investig., 17 (2) pp. 175-176

BÖLÜM 5

COVID-19 SALGINI VE ALMANYA GÜVENLİK POLİTİKALARI'NDAKİ ETKİSİ

Bedri ŞAHİN[1]

[1]Beykent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi. sahinbedri@gmail.com. Orcid No: 0000-0002-1045-9478

GİRİŞ

Dünya; içinde bulunduğumuz süreçte hiçbir coğrafi sınır tanımayan, hiçbir toplumu veya sosyal grubu esirgemeyen, özdeksiz bir düşmana karşı varoluşsal bir mücadele/savaş vermektedir. Gerçekten de, coronavirüs olarak da adlandırılan COVID-19 ile mücadelede savaş benzeri dilin giderek artan kullanımıyla, hızla artan can kaybı vaka sayısı ve giderek daha da belirgin hale gelen ekonomik çıkarımların bir sonucu olarak, savaş benzeri bir durumla karşı karşıya olunduğu bir gerçektir. Bu, giderek daha bariz hale gelen krizin sosyal-psikolojik etkilerini, yani büyük sosyal gruplar arasında artan bir belirsizlik ve aynı zamanda grup uyumunun güçlendirilmesini de içermektedir. İnsanlar korkuya kapılmakta ve güçlerini birleştirmekte, ancak aynı zamanda geçim kaynakları risk altındayken, AB üye ülkelerinin İtalya ve İspanya'nın yakarışlarına ilk tepkisinin gösterdiği gibi bencilleşme eğilimi gösteriyorlar.

Mevcut durumda, dikkat iki temel alana önem verilmektedir: Tıbbi ve yasal, ekonomik, politik ve kültürel yönleri içeren sosyal alan. Varoluşsal tehdit ve koronavirüs krizinden kaynaklanan büyük belirsizlikler ve bunlarla birlikte gelen gerilimler göz önüne alındığında, bu krizin güvenlik politikasının odağı haline gelmesi sadece zaman meselesidir. Alman Silahlı Kuvvetleri (*Bundeswehr*), COVID-19 salgını ile başa çıkmak için çok çaba sarf etmektedir. Koronavirüs krizini ele almak için Alman Silahlı Kuvvetleri, çok kısa bir süre içinde 15.000 askeri seferber etmiştir (der Wieden, 2020), koordinasyonu kolaylaştırmak amacıyla bölgesel bağımsız askerî

birlikler oluşturmuştur. Tedarik süreçleri söz konusu olduğunda kurumlar arası eylemi desteklemiştir ve yaratıcı fikirleri olan etkinlikler örgütlemiştir (Heeser, 2020). Silahlı Kuvvetler'in acil durumlarda mülhak yardım sağlama geleneği vardır. Söz konusu yardım, tedarik ve lojistiğin yanı sıra alan ve tesis korumasına yardımcı olmaktan, kolluk kuvvetlerini ve trafik kontrolünü destekleyen görevleri yerine getirmeye kadar uzanmaktadır. Bir salgın sırasındaki gerçekleştirilen operasyonlar, en son 2014 ve 2015 yıllarında Ebola ile mücadelede gösterildiği gibi Alman Silahlı Kuvvetleri için yeni bir şey değildir (Gertler vd., 2018). Ancak yeni olan olgular, dünyadaki tüm devletlerin ve toplumların bu krizden etkilenme ölçeği ve hızıdır.

Metin analizi, örnek olay araştırması ve betimsel araştırma yöntemlerinden yararlanarak 2020 yılının ilk aylarından itibaren tüm dünya ülkelerini farklı alanlarda etkisi altına almış ve halen etkili şekilde söz konusu etkisini insan hayatının her alanında hissettirmeye devam eden Covid-19 salgınının Almanya güvenlik politikaları bağlamında yansıttığı etkilerini açıklamayı amaçlayan bu çalışmada, aynı zamanda söz konusu kısa vadeli tahminlerce tespit edilemeyen kimi uzun vadeli politik sonuçların da altı çizilmektedir.

1. Bir Salgının Ortaya Çıkma Riski

Bununla birlikte, bir salgının insanlığa karşı yönelttiği varoluşsal tehdidi her zaman Almanya'da bir kamu güvenliği ve güvenlik politikası meselesi olmuştur. 1967 yılında son derece bulaşıcı olan Marburg virüsünün patlak vermesi sadece bir örnektir. Alman Federal Hükümeti tarafından sağlanan bildirimin bir parçası olarak, sivil

korumada risk analizi hakkındaki 2012 raporunun kapsamlı bir kısmı, bir 'Modi-SARS virüsü' nedeniyle bir salgın olasılığını müzakere etmiştir. Güncel yaşanan olaylar nedeniyle, bu kısım büyük ölçüde çok doğru bir uyarı gibi okunabilir (Saurugg, 2015). 2016 yılında yayınlanan Alman Güvenlik Politikası ve Silahlı Kuvvetler'in Geleceği Beyaz Kitabı'nın mevcut versiyonunda, 'Salgın Hastalıklar ve Pandemiler' başlıklı kısa bir bölüm, bölgesel istikrarsızlık risklerini sistemik risklerle ve Almanya'nın uluslararası ortaklar ve kuruluşlarla işbirliği içinde önleme ve kriz yönetimine olan ilgisi ve sorumluluğu ile ilişkilendirmektedir (Merkel, 2016).

2015 yılında, Alman Silahlı Kuvvetleri Savunma Planlama Ofisi adına Helmut Schmidt Üniversitesi ve Bundeswehr Üniversitesi, bir tiyatrodaki salgının seyrini tahmin etmek için kullanılabilecek farklı çalışma araştırma modellerini karşılaştırmak için matematik alanından yöntemler uygulamıştır (Biebler ve Jäger, 2014). Afrika ile ilgili olarak, önemli ölçüde iyileştirilmiş altyapı ve erken tespit ile karakterize edilen ikili bir strateji en umut verici görünmekteydi. Silahlı Kuvvetler, NATO ortak devletleriyle birlikte, bulaşıcı hastalık salgınlarının hızlı bir şekilde tespit edilmesini sağlamak için ASTER (NATO tarafından kabul edilen ve kanıtlanmış Fransız gerçek zamanlı gözetim sistemi olan '*Alerte et Surveillance en Temps Réel'*in kısaltması) gibi hastalık gözetim sistemlerini kullanmaktaydı. Altyapıyı iyileştirmek için, 2013 yılında başlatılan ve Afrika'da bir milyon toplum sağlığı çalışanı istihdam etmeyi amaçlayan 'Bir Milyon Toplum Sağlığı Çalışanları' kampanyası daha da geliştirilebilecekti. Söz konusu araştırmaya göre, her iki yaklaşım da Afrika'daki sağlık sistemlerinde 'devrim yaratacak'

ve bu da bir salgının patlak vermesini oldukça zorlaştıracaktı (Wolicki vd., 2016).

Bir salgının olası tehlikeleri bir süredir bilinmekteydi. Uzmanlar, bu konunun ulusal ve uluslararası güvenlik açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak hem erken tespitin, hem de yeterli altyapının önemini vurguladılar. Uluslararası şekilde, salgınlar simülasyonlarda 'siyah kuğu' veya 'joker kartlar' olarak değerlendirilmiştir (Wind vd., 2020). Almanya, 2015 yılı G7 ve G20 zirvelerinin (Menoni ve Schwarze, 2020) uluslararası katılımcıları arasında bir salgın hastalık tartışmasını gündeme taşımışsa da, salgınlar sadece tek tek devletlerin veya ittifakların değil, tüm dünya ülkelerinin karşı karşıya kaldığı zorlu bir sorunu temsil etmeye devam etmektedir.

Dünyadaki tüm devletlerin COVID-19 salgını karşısında şaşkın durumda olması, belki de sürpriz değildir. Aslında, 2019 Küresel Sağlık Güvenliği (GHS) Endeksi, hiçbir ulusun salgın hastalıklar için yeterince hazırlıklı olmadığı sonucuna varmıştır. İlginç bir şekilde, 2019 GHS Endeksi, halen kriz önleme ve yönetimine yaklaşımları bakımından güçlü eleştirilere maruz kalan iki devlet olan Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'yi 'iyi hazırlanmış' olarak sınıflandırmıştır. Dünya ülkelerinin salgınların erken teşhisi ile ilgili mevcut yeteneklerine (Ulusal Halk Sağlığı Enstitüsü, Tıbbi İstihbarat, Küresel Salgın Uyarısı ve Müdahale Ağı) rağmen, uluslararası sistemlerde alarm zilleri yeterince yüksek çalmamaktadır. Bu nedenle, krizi geriye dönük olarak analiz ederken, dünyanın neden bu felakete uyurgezer gibi yakalandığı sorusunun titiz bir soruşturmanın konusu

olması gerektiğini söyleyebiliriz (Moore, 2019; Jiang ve Shi, 2020; World Health Organization, 2020). Güvenlik politikası açısından, iki bakış açısı ortaya çıkmaktadır: Bunlardan ilki esas olarak ulusal düzeye, ikincisi ise uluslararası düzeye odaklanırken, Alman güvenlik politikası üzerindeki olası etkiler üzerine tartışmalar açar.

2. Kriz Karşısında Almanya'nın Stratejik Gücü

Hükümet çabalarının içerdiği zorlukları göz ardı edilmemesine rağmen, Almanya nispeten elverişli koşullar altında koronavirüs krizinden etkilenmiştir. Mevcut durumda, Almanya sadece bir krizle karşı karşıyadır. Ne aşırı hava olayları, ne sel baskınları, ne de başa çıkılması gereken bir hükümet krizi mevcut değil tam aksine, özellikle bu durumda Alman halkına tam olarak güvenen istikrarlı, deneyimli ve her şeyden önce etkili bir hükümet mevcuttur. Dahası, Almanya işleyen bir idareye, mükemmel bir sağlık sistemine ve önemli bir şekilde olağanüstü bir refah sistemine güvenebilecektir. Dünyada benzersiz olan, sadece "kısa süreli çalışma ödeneği" aracı, ekonomiye büyük bir fayda sağlamaktadır. Aralarında Batılı devletlerin de bulunduğu diğer birçok ülkenin aksine, Almanya'daki kamu sektörü güçlü bir finansal konumdadır. Ülke haklı olarak uluslararası finansal piyasalarda en yüksek kredi notuna sahiptir ve bu nedenle hızlı ve etkili bir eyleme olanak sağlayan finansal olanakları mevcuttur. Bu bahsedilenlerin sayesinde, Almanya stratejik açıdan son derece iyi bir şekilde kurulmuş durumdadır.

3. COVID-19 ve Almanya'nın Stratejik Eksiklikleri

Bununla birlikte, bu olumlu çerçeve koşullara rağmen, kriz aynı zamanda federal devletlerin ve belediyelerin teoride yasaların gerektirdiği önemli kaynaklardan yoksun olduğunu giderek daha fazla ortaya koymaktadır. Ayrıca, federal düzeyde personel, malzeme ve altyapı ile ilgili stratejik rezerv eksikliği de ortaya çıkmaktadır (Ethikrat, 2020). Nesiller boyunca insanlar kendilerini bu denli savunmasız hissetmediler. Sağlık sektöründeki temel ilaç, koruyucu ekipman, vb. sıkıntısı aniden insanlığın küresel tedarik zincirlerine ne kadar bağımlı olduğunu göstermiştir. Bu, üretimi dünyaca ünlü şirketlere sahip bir sanayi ülkesi için sorun olmaması gereken ürünler bağlamında bile geçerlidir. İlk defa, birçok insan bir kriz sırasında kimin neyle ilgili olduğunu ve neyi unutmayacağını düşünüyor. Sadece geçen yıl tüm Alman hastanelerinin yarısının kapatılması verimlilik nedenleriyle tartışılsa da, sağlık sektöründe hizli bir şekilde devlet düzenlemesi ve dayanıklılık inşası tekrar gerekli olmuştur (Willke, 2020). Stratejik özerkliği geri kazanmak için, tedarikçi çeşitliliğine, stok tutmaya ve gelecekte aşırılıktan kaçınmaya daha fazla dikkat edilmelidir. Önemi sadece bir kriz sırasında belirgin hale gelen belirli kaynakların yönetimi, erken bir aşamada merkezi olarak kontrol edilmelidir. Silahlı Kuvvetler Parlamento Komiseri Hans-Peter Bartels, sorunun özüne inmiştir: "Sahip olmak, ihtiyaç duymaktan daha iyidir!" (Christandl ve Muchitsch, 2019). Zorunlu askerlik hizmetinin askıya alınmasından bu yana Silahlı Kuvvetler'in elinde çok az sayıda stratejik personel kaynağı mevcuttur. Silahlı Kuvvetler, sınır-ötesi operasyonların yanı sıra ulusal ve toplu savunmaya odaklanması

nedeniyle destek sağlama konusunda oldukça sınırlıdır. Kamu hizmeti sistemi ve onlarca yıldır sivil hizmet veren genç erkeklerden yararlanan sivil yardım kuruluşları için sonuçlar açıkça görülmektedir. An itibariyle, bu yüksek derecede kararlı gençlerden Silahlı Kuvvetler bünyesi yanı sıra sosyal ve sağlık sistemlerinde kesinlikle yararlanılabilir. Ayrıca, Silahlı Kuvvetler'in son 30 yılda kademeli olarak küçültülmesi ve farklı yerleştirme konseptlerine ilişkin her zaman şeffaf olmayan kararlar çok sayıda Silahlı Kuvvetler tesisinin kapatılmasına yol açmıştır. Şimdi ise, yapısal özellikleri göz önüne alındığında, acil durum sığınaklarının kurulması veya izolasyon amaçları için mükemmel şekilde uygun olacak kapsamlı bir altyapıdan yoksun bulunulmaktadır. Zaten 2015 yılında mültecilerle başa çıkarken, bu eksiklikleri görmek acı vericiydi ve şimdi yine benzer sorunlar ortaya çıkmaktadır. Stratejik bir rezervin sürdürülmesi için sabit maliyetler - personel veya malzeme açısından olsun - sonuçta doğrudan maliyetlerden ve özellikle bir krizden kaynaklanabilecek maliyetlerinden çok daha düşük olabileceğinden dolayı, Almanya'nın bu durumu acilen iyileştirmesi gerekmektedir.

4. Alman Silahlı Kuvvetleri ve COVID-19 Mücadelesi

Kriz, daha önce olmasa da, ekonomiyi canlandırmak, işgücü piyasasını hareketlendirmek ve sosyo-kültürel hayatı yeniden inşa etmek için ulusal bir girişim üzerine tartışmaları derhal başlatacaktır. Özellikle krizin bu noktada uzun vadeli etkisini tahmin etmek imkânsız olduğundan ve bazı iktisadi uzmanların hâlihazırdaki durumu savaş sonrası ulusal kurtarma programlarıyla karşılaştırdığı için, mali

kaynaklar açısından aşırı rekabete hazırlanmalıdır. Avrupa Birliği içinde de artan mali dayanışma çağrıları mevcuttur. Her vatandaş, her örgüt ve her kurum krizden etkilenir ve tazminat talep eder. Bugün çoğu insan muhtemelen 'emniyet ve güvenlik' kavramını sağlık, sosyal refah ve ekonomik güvenlik ile ilişkilendireceğinden ve bu durumun gelecekte değişmesi mümkün olmadığından, Almanya ve Avrupa'nın askeri güvenliği ile ilgili tüm yönleri büyük olasılıkla arka plana itilecekti ve bu da bir felaket olurdu. Bunun nedeni, krizin stratejik eksiklikleri ve Silahlı Kuvvetler'in sınırlı kaynaklarını bu kadar açık bir şekilde ortaya koyması değil, aynı zamanda finansman, ekipman ve personel eğilimlerinde başlatılan geri dönüşler sayesinde, Silahlı Kuvvetler'in nihayetinde gecikmiş bir konsolidasyon süreci başlatmasıdır. Bu süreci bir kez daha durdurmak çok büyük ihmalcilik olurdu. Sadece bu nedenlerden ötürü, Silahlı Kuvvetler'in kriz sırasında kararlılığını etkili bir şekilde kanıtlaması son derece önemlidir. Savunma bütçesinde haklı olarak kademeli bir büyümeye yol açan güvenlik politikası zorlukları ve tehditleri, COVID-19'dan sonra ortadan kalkmayacaktır. Kriz, tam aksine, güvenlik ortamının muhtemelen daha da karmaşık hale geleceğini ve güvenliğe kapsamlı bir yaklaşımın daha da önem kazanacağını işaret etmektedir.

5. COVID-19 ve Almanya Güvenlik Politikası'nda Yeni Fırsatlar

Zaten baskı altında olan Avrupa Birliği'nin krizden nasıl çıkacağı sorusu, gündemdeki yerini muhafaza edecek gibi görünmektedir. Almanya, 2020 yılının ikinci yarısında Avrupa Birliği Konseyi Başkanlığı'nı devraldığında, COVID-19 muhtemelen hâlâ baskın bir

sorun olacaktır ve özellikle Almanya ile ilgili beklentiler çok yükselecektir. Bu durum özellikle çok etkilenen üye ülkeler İtalya ve İspanya için geçerli olacaktır. Siyasi sistemler açısından rakip olmasalar bile, Çin ve Rusya gibi güvenlik politikası açısından rakip oldukları ülkelerden, sırf AB üyesi diğer ülkeler onları geri çevirdikleri için kriz sırasında maddi yardım istemek zorunda kalan İtalya ve İspanya'nın talep ettikleri bu yardımları hemen almış olmaları, diğer şeylerin yanı sıra, durumun ne kadar umutsuz olduğunu yansıtmaktadır. Son zamanlarda NATO'nun büyük çaplı "Avrupa Savunması 2020" tatbikatına önemli bir katkı sağlamayı planlayan İtalya, şimdi koronavirüsle mücadelede Moskova'dan temin ettiği malzeme ve personel yardımı için minnettar durumdadır (Perović, 2020). Rusya sadece dünyaya siyasi gücünü ve hareket kabiliyetini göstermeyi değil, muhtemelen NATO ile gergin ilişkisini hafifletmeyi, belki de yaptırımların gevşetilmesine neden olabilecek bir köprü inşa etmeyi ummaktadır.

Koronavirüsün doğasında güvenlik politikası ile ilgili, yıkıcı olmayan ama tam tersi bir etkiye sahip olan başka bir gücün olduğunu gösteren daha fazla örnekler mevcuttur. Güvenlik politikası dünyanın her yerinde değişmekte ve imkânsız olan aniden mümkün görünmektedir. Doğal afetlerin yaşandığı zamanlarda, çatışma taraflarının birlikte çalışma yollarını aradıklarına, ateşkes yapmayı kabul ettiklerine ve toplumlarına nefes almaları için bir fırsat verdiklerine sıkça rastlanmıştır (Xu vd., 2016). Güneydoğu Asya'da Aralık 2004 yılında Endonezya'yı da vuran bir tsunami bunun mükemmel bir örneğidir. Bu felaket, bu noktaya kadar kimsenin düşünmediği bir gelişme olarak

Aceh isyancıları ile Endonezya hükümeti arasında diyalog için bir alan açmıştır. Koronavirüs krizi sırasında, ABD'nin bu bölgedeki en yakın müttefiki olan Venezuela ve Kolombiya, Pan-Amerikan Sağlık Örgütü aracılığıyla salgına karşı mücadelede işbirliği olanaklarını araştırmaya başlaıştır. Libya'da, uluslararası aktörler bir 'Corona ateşkesine' erişmek için müzakerelere başladılar (Decker, 2020). BAE'nin 'baş-düşmanı' İran'ı COVID-19 ile mücadelede tıbbi yardımla desteklemeye başlamasından kısa bir süre sonra Katar ve Kuveyt de onu takip etmiştir. Filipinler'de, Başkan Rodrigo Duterte komünist isyancılarla mücadelede silahlı kuvvetlerin koronavirüsle savaşmaya odaklanmasına izin vermek için bir aylık ateşkes emri vermiştir. ABD, Rusya ile yıllarca süren çatışmaya rağmen, Abhazya'nın ayrılıkçı bölgesine insani yardım göndermiştir. Nitekim, çok hevesli olmadan, şu anda bir çıkmaza girmiş gibi görünen çeşitli çatışmalarda bazı ilerlemeler görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Almanya'nın dış ve güvenlik politikası aktörleri ortaya çıkan boşluğu dikkatlice izlemeli ve bundan yararlanmalıdır (Duke ve April, 2020).

6. COVID-19, Hız Kazanan Krizler ve Çatışmalar

Bu cesaret verici sinyallere ve olumlu değişikliklerin ortaya çıkmasına rağmen, Almanya halen sadece Batı dünyasında olup bitenlere odaklanma eğilimindedir. Bununla birlikte, zaten güvencesiz bir güvenlik durumundan muzdarip olan bölgelerde salgının daha da yayılmasının öngörülemeyen sonuçları daha dramatik olamazdı ve Almanya'daki kriz henüz hayal edilemeyecek biçimde şiddetlendirebilecektir. Daha önce bahsedilen sınırlı kaynaklara

rağmen, stratejik ve politik düşünce ve aktörlüğe sorumlu bir yaklaşım, bu hususun da dikkate alınmasını gerektirecektir (Brommesson ve Ekengren, 2020). Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanı Gerd Müller, özellikle şimdi COVID-19 salgını sırasında Almanya'nın Afrika'ya olan sorumluluğu ve ilgisine bir kez daha değinmiştir: "Tedariklerimizin sadece krize dayanıklı değil, aynı zamanda bulaşıcı hastalık içermediğinden emin olmak için tedarik zincirlerini iyice gözden geçirmeliyiz" (Mikhael ve Al-Jumaili, 2020). Diğer birçok devlet kendilerini çok daha zor bir durumda bulmaktadır. Dünyadaki birçok çatışma bölgesinde temel tıbbi bakım eksikliğinin kapıları COVID-19'a tamamen açtığı konusunda uyaran Uluslararası Kızılhaç Komitesi Başkanı Peter Maurer'den başkası değildi (Da'ar vd., 2020).

Afrika ve Orta Doğu'daki mevcut belgelenmiş düşük sayıda vakanın, çoğu ülke sadece temel bir tıbbi altyapıya sahip olduğundan, oralarda yapılan test sayısının tamamen yetersiz olmasından kaynaklandığı açıktır. Bununla birlikte, Afrika devletleri hafife alınmamalıdır, çünkü onlar salgın konusunda çok daha deneyimlidirler. Aynı zamanda, kent merkezleri yüksek risk altındadır, çünkü koronavirüs salgınının orada olağanüstü bir felakete neden olması muhtemeldir. Ebola salgınının seyri, insanların hükümetlerine çok az güvendikleri kırılgan devletlerin ek olarak her türlü karşı önlemleri baltaladığını açıkça göstermiştir.

Uluslararası Kriz Grubu uzmanları, Suriye'nin kuzey batısında, İdlib bölgesi ve Yemen'de özellikle kriz riskinin yüksek olduğunu tahmin ediyorlar (Oshewolo ve Nwozor, 2020). Bu dünyadaki sıcak noktalar arasında mülteci kampları da vardır: Sadece Lesbos'taki Moria,

neredeyse unutulmuş bir yer değil, aynı zamanda Gazze Şeridi'ndeki kamplar veya Bangladeş'teki bir milyon Rohingya mültecisinin yaşadığı kamplar. Örneğin, Brezilya ve Kolombiya'da Venezuela'dan gelen insanlar için sınırlar mültecilere kapalı olduğunda, şiddet potansiyeli artar. İnsani yardım görevlileri için sıklıkla ayrım gözetmeksizin uygulanan sürekli seyahat kısıtlamaları, yerinde yardım düzenlemeyi daha da zorlaştırmaktadır. COVID-19'un patlak vermesi, aşırı kalabalık bir mülteci kampında olacağı gibi, yerel güvenlik güçlerinin nasıl tepki vereceğini ve bu insani felaketin zaten dengesiz bölgelerin siyasi istikrarı için ne anlama geldiğini hayal etmek de neredeyse imkânsızdır.

Sonuçta, koronavirüs, gerek krizleri gerekse de çatışmaları hızlandırdığı için otoriter devletler üzerinde toksik bir etkiye sahiptir. Macar hükümeti tarafından koronavirüs krizini bir mazeret olarak kullanan en son önlemler, yani hükümetin kararname ile yönetmesine izin veren hiçbir zaman sınırı olmayan bir olağanüstü hal ilan etmek, özellikle Almanya'ya tarihindeki en karanlık kısmı olan 1933 Yetki Kanunu'nu (*Ermächtigungsgesetz*) hatırlatmaktadır (Christoph, 2020). Çin, Cezayir ve Rusya'dan gelen diğer örnekler COVID-19'a atıfta bulunarak muhalefet haklarının daha da kısıtlandığını gösteriyor. Uluslararası Kriz Grubu'nun ikna edici bir şekilde belirttiği gibi COVID-19, hükümetleri krizi, uluslararası toplumun tepki verememesini bekleyen dış politika maceralarına girişme amaçlı olarak kullanmaya teşvik edebilmektedir (Oshewolo ve Nwozor, 2020).

Ortadoğu ve Afrika'daki krizin sarstığı, ekonomik açıdan zayıf devletler, hangi politik yönelimi seçtiklerinden bağımsız olarak, özellikle salgın hastalığa karşı savunmasızdırlar, etkili bir kriz yönetimi oluşturma ve bir salgının ardından kendilerini politik, ekonomik ve sosyal olarak pekiştirme şansları çok azdır. COVID-19'un bu ülkelerdeki krizleri ve çatışmaları birçok farklı şekilde hızlandıracağını anlamak çok fazla hayal gücü gerektirmeyecektir.

SONUÇ

Dünya'nın adeta varoluşsal bir mücadeleye kapıldığı mevcut süreçte birçok birey açısından, kullanılan silahlar şimdiye kadar sessiz olsa da, bu mücadele savaşı çağrıştırmaktadır. An itibariyle, hala esas olarak tıbbi zorluklarla ve yaşamın normal olarak hatırlanan biçimine ve işleyişine ne zaman dönebileceği veya ekonomik sonuçlarla nasıl başa çıkılabilineceği gibi sorular ön plana çıkmaktadır. Bireylerin daha yakın özel çevresine veya en fazla ulusal seviyeye odaklanması anlaşılabilir olmakla birlikte, uluslararası gelişmeleri analiz ederken sahip olunan vizyonu bulanık hale getirmemelidir. Salgın'ın da önemi daha da artacak bir güvenlik politikası boyutu mevcuttur.

- COVID-19 salgını muhtemelen daha önce aktörler arasında akıl almaz eylemler ortaya çıktığından dolayı için dış politika ve güvenlik politikası için fırsatlar yaratacaktır. Bu bağlamda, Almanya, devam eden gelişmeleri dikkatle izlemeli ve ağırlığını dengeye oturtmanın ve etkisini uluslararası düzeyde kullanmanın nerede kendi yararına olacağını düşünmelidir.

- Krizle ve krizden öğrenmek, gelecekte 'küresel sağlık ve güvenliğe' daha fazla stratejik önem verilmesi anlamına gelecektir. Bu konu dikkatin, özenin, dış politika, güvenlik politikası, ve dolayısıyla silahlı kuvvetlerin odak noktası olmalıdır.
- Alman politikacılar kriz sırasında bilimsel uzmanlığın önemini vurgulamaya devam etmektedirler ve bu sebeple krizin nedenleri ve yansımaları bilimsel yöntemler kullanılarak iyice araştırılmalı ve bu soruşturmalar ivedilikle başlamalıdır. Bu amaçla, üniversiteler ve bilimsel enstitüler tüm kaynaklarıyla Silahlı Kuvvetler'e katkıda bulunmaya çağırılmalıdır. Bu, her zaman kapsamlı bir yaklaşımın bir parçası olarak, savaş oyunlarının karar vericilerle yürütülmesini ve salgın koşullar altında bilim tabanlı modellerin geliştirilmesini ve sürdürülmesini içerecektir.
- Sağlık, ekonomi, güvenlik ve emniyetin karmaşık çerçevesinde ortaya çıkan çatışmalar, bu çatışmalar için de yeni etik yanıtların bulunması gerektiğini göstermektedir.
- Tıbbi erken uyarı sistemlerinin performansı ve kapsamı, sosyal esnekliğin yanı sıra kriz sırasında Silahlı Kuvvetler'in istihdamının dürüst, ampirik ve eleştirel bir analizidir.
- Almanya'nın stratejik rezervleri hakkında gerçek bir tartışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Söz konusu tartışma, tedarik zincirleri, tedarik süreçleri ve stok tutma gibi maddi yönlerle sınırlı olmamalıdır.

- ❖ COVID-19, küresel ve kapsamlı eylem gerektiren küresel bir sorundur. Almanya, uluslararası şöhreti ile özellikle dış, güvenlik ve kalkınma politikası alanlarında bu konuda çalışmalar yapmak zorundadır. Şimdi Almanya'daki aktörler de kapsamlı bir şekilde düşünmeye ve davranmaya istekli olup olmadıklarını kanıtlamalıdır. Virüsün dünyanın en yoksun bölgelerine yayılması sadece zaman meselesidir ve halen sonuçları değerlendirmek ve olası tepkileri öngörmek için yeterli süre mevcuttur. COVID-19 salgını patlak verdiğinde, koronavirüs oldukça hafife alındığından, aynı hata tekrarlanmamalıdır.

Almanya Hükümeti'nin COVID-19 salgınının üstesinden gelmeye yönelik uluslararası çabalarının eşgüdümlü üç düzeyde gerçekleştirilmesi öngörülmektedir:

- Çok taraflı seviye: Almanya Hükümeti, BM Güvenlik Konseyi üyeliğinin yanı sıra diğer BM organları ve G7/G20 üyeliğini, diğer çok taraflı kuruluşları, özellikle de Dünya Sağlık Örgütü'nü (DSÖ) bu yaklaşım için kullanacaktır. IMF ve Dünya Bankası, mevcut krizi çözme çabalarının merkezinde yer almaktadır. Almanya Hükümeti, salgınla mücadeleye yönelik doğrudan çabaların merkezinde yer alan DSÖ'nü tam olarak desteklemeye devam etmeyi planlamaktadır. İnsani krizler salgının sosyo-ekonomik etkisiyle ağırlaşacağı için, Alman Hükümeti, DSÖ'nün Stratejik Hazırlık ve Müdahale Planı da dâhil olmak üzere BM tarafından koordine edilen COVID-19 müdahalesine hem siyasi hem de finansal olarak dâhil olmaktadır. Hem

salgına, insani yardıma ve acil müdahaleye, hem de uzun vadeli sosyo-ekonomik etkilerin üstesinden gelme çabalarına odaklanmaktadır. Yardım çalışanlarının erişime devam etmesini ve salgının neden olduğu koşullarda bile yardım ürünleri tedarik zincirlerinin sürdürülmesini sağlamaya çalışmaktadır.

- AB tabanlı seviye: COVID-19 salgını, AB çapında daha yoğun işbirliği ihtiyacının yanı sıra, daha güçlü AB kriz müdahale yetenekleri alanında AB için daha önemli bir role olan ihtiyacı vurgulamaktadır. Bu, gelişmiş durum değerlendirmesi ve tahmin yetenekleri gerektirmektedir. Almanya Hükümeti, salgının üstesinden gelmeyi ve ekonomik toparlanmanın başlamasını Almanya'nın AB Konseyi Başkanlığının ana odak noktalarından biri haline getirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, tüm AB kurumlarının ve üye devletlerin kapsamlı ve ortak çabaları, tutarlı ve etkili bir şekilde daha da geliştirilmeli ve uygulanmalıdır.
- İki taraflı seviye: Almanya Hükümeti, AB ve BM ile diğer uluslararası kuruluşların programlarını geliştiren ulusal programlar yürütmektedir. Almanya ulusal programlarının ana odağı Afrika, özellikle Orta Doğu'daki savunmasız ülkeler, Batı Balkanlar ve Doğu Ortaklığı ülkeleridir. Salgın mücadele çabalarında Almanya Hükümeti, destek sağlamada kilit bir tamamlayıcı oyuncu olduğunu kanıtlamış olan NATO'ya da güvenmektedir.

KAYNAKÇA

Barakat, Mahmoud (2020), Conflict Region Vulnerable to COVID-19 Catastrophe, in: Anadolu Agency dated 28 March 2020, https://www.aa.com.tr/en/africa/conflict-regions-vulnerable-to-covid-19-catastrophe/1782833, Erişim Tarihi: 20 Haziran 2020.

Biebler, K. E., & Jäger, B. (2014). *Biometrische und epidemiologische Methoden*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.

Brommesson, D., & Ekengren, A. M. (2020). EU Foreign and Security Policy in a Mediatized Age. In *The European Union in a Changing World Order* (pp. 193-215). Palgrave Macmillan, Cham.

Christandl, B., & Muchitsch, M. (2019). Die EU auf dem Weg zur Verteidigungsunion?. *S&F Sicherheit und Frieden*, *36*(4), 196-203.

Christoph, L. (2020). *Menschenrechts-und Demokratieklauseln in den Außenbeziehungen der Europäischen Union zu den AKP-Staaten*. Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG.

Da'ar, O. B., Haji, M., & Jradi, H. (2020). Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Potential implications for weak health systems and conflict zones in the Middle East and North Africa region. *The International journal of health planning and management*.

Decker, F. (2020). Die Demokratie im Zeichen der Coronakrise. Chance oder Bedrohung?. *ZfP Zeitschrift für Politik*, *67*(2), 123-132.

der Wieden, B. B. (2020, January). Wolfenbüttel vor der Revolution. Kohäsionskräfte einer Stadtgesellschaft zu Beginn des 20. Jahrhunderts. In *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* (pp. 53-84). Wallstein Verlag.

Duke, B., & April, U. K. (2020). The effects of the COVID-19 crisis on the gig economy and zero hour contracts. *Group*, *24*, 8.

Ethikrat, D. (2020). Solidarität und Verantwortung in der Corona-Krise. *Ad-hoc-Empfehlung. Berlin*.

Heeser, A. (2020). Corona: Freiwilliger Helfer in der Not. *kma-Klinik Management aktuell*, *25*(05), 6-6.

Gertler, M., Loik, S., Kleine, C., Matuschek, A., Gresser, N., di Gennaro, M., ... & Butenop, J. (2018). Ebolafieberepidemie in Westafrika–schnelle und praxisnahe Ausbildung: Das Vorbereitungstraining für Einsatzkräfte des Deutschen Roten Kreuzes, anderer Hilfsorganisationen und der Bundeswehr, Würzburg, 2014 und 2015. *Bundesgesundheitsblatt-Gesundheitsforschung-Gesundheitsschutz*, *61*(4), 394-403.

Jiang, S., & Shi, Z. L. (2020). The first disease X is caused by a highly transmissible acute respiratory syndrome coronavirus. *Virologica Sinica*, 1-3.

Menoni, S., & Schwarze, R. (2020). Recovery during a crisis: facing the challenges of risk assessment and resilience management of COVID-19. *Environment Systems and Decisions*, 1-10.

Merkel, A. (2016). White Paper 2016: On German Security Policy and the Future of the Bundeswehr. https://issat.dcaf.ch/download/111704/2027268/2016%20White%20Paper. pdf, Erişim Tarihi: 25 Haziran 2020.

Mikhael, E. M., & Al-Jumaili, A. A. (2020). Can developing countries alone face corona virus? an iraqi situation. *Public Health in Practice*, 100004.

Moore, R. C. (2019). Die deutsche Legende vom ‚aufgezwungenen Verteidigungskrieg '1914. *Historische Zeitschrift*, *309*(3), 606-658.

Oshewolo, S., & Nwozor, A. (2020). COVID-19: Projecting the National Security Dimensions of Pandemics. *Strategic Analysis*, 1-7.

Perović, J. (2020). Virus im System: Russland und die Corona-Krise. *CSS Analysen zur Sicherheitspolitik*, (266).

Saurugg, H. (2015). Die vernachlässigten Schattenseiten der Vernetzung. *Macht allein Schaden klug? Wissen, Erfahrung und Lernen im Umgang mit Risiken*, 42.

Willke, H. (2020). Zum Problem der Steuerung komplexer Politikfelder. In Warum Komplexität nützlich ist (pp. 9-27). Springer Gabler, Wiesbaden.

Wind, T. R., Rijkeboer, M., Andersson, G., & Riper, H. (2020). The COVID-19 pandemic: The 'black swan' for mental health care and a turning point for e-health. *Internet interventions*, *20*.

Wolicki, S. B., Nuzzo, J. B., Blazes, D. L., Pitts, D. L., Iskander, J. K., & Tappero, J. W. (2016). Public health surveillance: at the core of the Global Health Security Agenda. *Health security*, *14*(3), 185-188.

World Health Organization. (2020). *The first few X cases and contacts (FFX) investigation protocol for coronavirus disease 2019 (COVID-19), 23 February 2020* (No. WHO/2019-nCoV/FFXprotocol/2020.3). World Health Organization.

Xu, J., Wang, Z., Shen, F., Ouyang, C., & Tu, Y. (2016). Natural disasters and social conflict: a systematic literature review. *International journal of disaster risk reduction*, *17*, 38-48.

BÖLÜM 6

YENİ KORONAVİRÜS (COVID-19) PANDEMİ SÜRECİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM ÜZERİNDEKİ MUHTEMEL ETKİLERİ

Dr.Ömer SARAÇ[1]

[1] Öğretim Görevlisi,Kastamonu Üniversitesi,Cide Rıfat Ilgaz Meslek Yüksekokulu Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü,37600 Irmak Mah. Cide- Kastamonu. osarac@kastamonu.edu.tr.ORCID: 0000-0002-4338-7394

GİRİŞ

Turizm faaliyetlerinin varlığı çok eski dönemlere dayanmaktadır. Buna karşın çağdaş anlamda faaliyet göstermeye başladığı yıllara kadar turizmin çevre üzerinde fiziksel, sosyal ya da kültürel baskısı önem arz eden bir seviyeye ulaşmamıştır. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra ekonomide, eğitimde ve teknolojide yaşanan gelişmeler, bireylerin boş zamanlarını turizm faaliyetleriyle doldurmasına neden olmuştur (Weaver ve Oppermann, 2000: 69).

Turizm faaliyetlerinin ileride kazanacağı ivmeyi önceden görebilmeyi başaran gelişmiş batılı devletler, turizmi ekonomik büyümenin ve gelişmenin önemli bir kaynağı olarak kabul etmiş (Diamond, 1977: 539; Britton, 1982: 332; Copeland, 1991: 515; Crouch ve Ritchie, 1999: 138; Hao, Var ve Chon, 2003: 33), yatırımlarını turizm ekseninde konuşlandırmıştır. Turizm arzının her geçen gün genişlemesi ve kişi başına düşen gelirin artış göstermeye başlaması, turizmi bir lüks olmaktan çıkartmış ihtiyaç haline getirmiştir.

Turizm faaliyetlerinin talep görmesi turizmin gelişmesine katkıda bulunurken aşırı ve plansızca kullanımı sürdürülebilirliğinin sağlanmasına engel teşkil edebilmektedir. Bunun önüne geçebilmek için turizm arzının belirlenmesi ve yönetilmesinde ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel boyutların birlikte ele alınması gerekmektedir (Dolnicar, Crouch ve Long, 2008: 198). Buna karşın günümüzün küreselleşen dünyasında rekabetin artması turizmde çevresel, sosyal ve kültürel değerlerin göz ardı edilerek ekonomik boyutu üzerinde yoğunlaşmayı beraberinde getirmektedir.

Özellikle 1980'li yıllardan sonra önemli gelişmeler gösteren kitle turizmi ile faaliyetler yılın belirli zamanlarında belirli yerlerde yoğunlaşmakta; sosyal, kültürel ve çevresel yapıda birtakım olumsuzluklar meydana gelmektedir (Kozak ve Martin, 2012: 193). Bunun en önemli nedeni ekonomik boyutun ön planda tutularak turizm destinasyonlarında taşıma kapasitesinin göz ardı edilmesidir. Bu durumun bir sonucu olarak bu yerlerdeki sosyal, kültürel ve çevresel yapı aşırı bir baskı altında kalmakta, destinasyonun sürdürülebilirliği tehlikeye girmektedir. Turizm destinasyonunun sürdürülebilirliğini sağlayamaması, bölgedeki doğal güzelliklerin, kültürel yapının, ekolojik dengenin ve biyolojik çeşitliliğin bozulmasına neden olmaktadır (Kahraman ve Türkay, 2014).

Günümüzde iklim farklılıkları, tsunami, sel, deprem ve salgın gibi doğal afetler her geçen gün artış göstermektedir. Bunun en önemli nedeni sürdürülebilir kalkınma kapsamında ekonomik boyutun ön planda tutularak sosyal, kültürel ve çevresel boyutların göz ardı edilmesidir. Ekonomik boyut 18. yüzyıldan başlamak üzere 19. yüzyıl sonlarına doğru ön planda tutulmaya başlamıştır. Çünkü teknolojide devrim niteliğinde gelişmeler yaşanmış, insanoğlu doğa ile savaşmaya başlamış ve doğaya bir şekil verme amacı gütmüştür (Kahraman ve Türkay, 2014: 43).

18. ve 19. yüzyıllara kadar geçen zaman dilimine bakıldığında ise ekonomik kalkınma içerisinde ekonomik boyutun göz ardı edildiği görülmektedir. Bu durum sürdürülebilirliğin gerçekleşmesine engel teşkil edecek önemli bir unsurdur. Buna karşın sanayi devriminin

olgunluğa ulaştığı günümüzde sosyal, kültürel ve çevresel boyutlar göz ardı edilmekte doğal kaynaklar insanların ekonomik kazanç elde edebilmesine hizmet etmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak doğanın dengesi şaşmakta ve doğa yok olmaya yüz tutmaktadır. Nitekim Oystein Dahle "*Sosyalizm çöktü çünkü piyasanın ekonomik gerçeği söylemesine izin vermedi. Kapitalizm de çökebilir çünkü piyasanın ekolojik gerçeği söylemesine izin vermiyor*" sözü ile bu durumu desteklemektedir (Brown, 2008: 267).

Sürdürülebilir kalkınma içerisinde ekonomik boyut üzerine yoğunlaşarak çevresel, sosyal ve kültürel boyutların göz ardı edilmesi sonucu ortaya çıkacak doğal afetler ise ekonomik boyut odaklı bir gelişimin de önüne geçmekte, sürdürülebilirlik ziyadesiyle zarar görmektedir. Sürdürülebilir bir kalkınmanın gerçekleşmediği bir ortamda turizm faaliyetlerinin de devam etmesi olası değildir. Bunun aksine yaşanan doğal afetlerden en fazla etkilenen endüstrilerden biri de turizmdir.

Turizm faaliyetlerinin sekteye uğramasına neden olan doğal afetlerin en önemlilerinden biri ise salgınlardır. 1990'lı yıllardan sonra ortaya çıkan kuş gribi, ayak ve ağız hastalığı salgını, SARS, domuz gribi ve ebola gibi salgınlar tesir güçleri oranında turizm faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Öte yandan turizm faaliyetleri de etkileşimin küresel bir boyutta gerçekleşmesinin bir gereği olarak salgının artmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır (Kiper vd., 2020: 529). Çünkü gelişen sivil havacılık ile artış gösteren turizm hareketleri salgın hastalıkların dünyanın en ücra köşesine kadar kolay bir şekilde taşınmasına neden

olmuştur (Hollingsworth, Ferguson ve Anderson, 2007: 1288; Baker, 2015: 2). Bunun en önemli nedeni ise ülkeler arası seyahat eden turistlerin enfekte insanlar ile etkileşime girmesi (Min, Kung ve Liu, 2010: 2129) ya da enfekte olan turistlerin seyahat gerçekleştirdikleri yerlerde insanlarla bir araya gelmesi olarak gösterilebilmektedir. Günümüzde turizmi derinden etkileyen salgınlara bir yenisi eklenmiştir. Yeni koronavirüs olarak bilinen COVID-19'un turizm üzerindeki etkileri diğer salgınlara nispeten çok daha etkilidir.

COVID-19 solunum yoluyla kolaylıkla ve hızla bulaşabilen günümüzün önemli salgın hastalıklarından biridir. Çok kısa bir sürede dünyanın birçok ülkesine yayılmış olması hasebiyle pandemi olarak ilan edilmiş ve turizmin durma noktasına gelmesine neden olmuştur. Çünkü çabuk yayılma özelliğinden ötürü dünyadaki birçok ülke salgından korunmak üzere sokağa çıkma yasağı ve seyahat kısıtları gibi ağır tedbirler almak zorunda kalmıştır. COVID-19 pandemi süreci içerisinde insanların zaruri ihtiyaçlarını karşılamalarında salgının yayılım hızını azaltmak adına solunum yolları koruyucusu maske ile dolaşılması, dezenfektan istasyonlarının kurulması ve insanların birbirleri arasına sosyal/fiziksel mesafe koyma zorunluluğu getirilmiştir. Bu doğrultuda sosyal-ticari alanlar COVID-19 pandemi sürecinin asgari düzeyde etki oluşturması amaçlı dizayn edilmiştir. Bu sosyal-ticari alanlardan biri de turizm faaliyetlerinin sürdürüldüğü alanlardır.

Bu nedenle COVID-19'un turizmin sürdürülebilirliğinde olumlu ve olumsuz üstlendiği birtakım unsurlar olduğu düşünülmektedir. Bu

unsurların, sürdürülebilir turizm plan ve politikalarının oluşturulabilmesinde önem taşıdığı düşünülmektedir. Bu nedenle bu araştırmada yeni koronavirüs (COVID-19) pandemi sürecinin sürdürülebilir turizm üzerindeki muhtemel etkilerinin irdelenmesi amaçlanmıştır.

Bu doğrultuda öncelikle yeni koronavirüs (COVID-19) pandemi süreci ve turizm ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Sonrasında sürdürülebilir turizm kavramına yer verilmiş ve sürdürülebilirlik; ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel boyutlar ile bir bütün halinde ele alınmıştır. Bu iki kavram ortaya koyulduktan sonra bir tartışma ortamı oluşturulmuştur. Bu doğrultuda yeni koronavirüsün (COVID-19) sürdürülebilir turizmin ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel boyutları üzerinde muhtemel olumlu ve olumsuz etkilerine yönelik çıkarımlar ve yorumlamalar yapılmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde de konu bir bütün halinde ele alınarak hem ilerideki araştırmalara hem de turizm faaliyetlerinde yer alan uygulayıcılara önerilerde bulunulmuştur.

YENİ KORONAVİRÜS (COVID-19) PANDEMİ SÜRECİ VE TURİZM

Yeni koronavirüs (COVID-19) ilk olarak Çin'in Hubei eyaletinin başkenti Wuhan'da ateş, öksürük ve nefes darlığı gibi solunum yolu hastalıkları belirtileri görülen kişilerde yapılan incelemeler sonucunda ortaya çıkmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020). COVID-19'un rastlanılan vaka sayısına göre sahip olduğu ölüm oranları (%3,53) Ebola ve SARS gibi küresel salgınlara nispeten çok daha düşüktür. Bununla birlikte yayılım gücü diğer salgınların aksine oldukça güçlüdür

(Li vd., 2020: 1205; Wang vd., 2020: 1068). Bu özellik virüsün çok kısa sürede tüm dünyada etki göstermesine neden olmuştur. Nitekim 17 Kasım 2020 tarihine kadar geçen süreç içerisinde COVID-19'un vaka sayısının 54 973 013'e ulaştığı bu vakaların 1 326 902'sinin ölümle sonuçlandığı bilinmektedir (BBC News Türkçe, 17.11.2020). Bu nedenle epidemi (bölgesel salgın) olarak kabul edilen koronavirüs, 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi (küresel salgın) olarak ilan edilmiştir.

COVID-19 her ne kadar sağlıkla ilgili bir durum olsa da virüsün dünyaya bıraktığı ekonomik tahribatın mahiyeti diğer küresel salgınların bırakmış olduklarından çok daha büyüktür (Demir vd., 2020: 94). Nitekim COVID-19'un yayılım gücünün yüksek olması insan hayatına yeni hijyenik ilkelerin girmesine ve insanlar arasında sosyal/fiziksel mesafe uygulamalarının başlamasına neden olmuştur. Böyle bir durumun sonucu olarak sınırların, yerel ve küresel düzeyde tüm ulaşım yollarına kapatılması birçok endüstriyi etkilediği kadar seyahat etme sonucu ortaya çıkan turizm endüstrisinin de etkilenmesine ve zarar görmesine neden olmuştur.

Yerel ve küresel düzeyde uçak, otobüs, tren ve deniz yolu ulaşımlarının yanı sıra özel araçlara getirilen şehirlerarası seyahat kısıtlamaları, turizme yönelik harcamaları oldukça önemli düzeyde olumsuz etkilemiştir. Salgın ile birlikte hükümetlerin ve bireylerin uyguladıkları tedbirler hareketlilik sınırları, fiziksel mesafe ve hijyen kuralları restoran, otel ve toplantı salonları gibi insanların ortak alanları kullanmalarının önüne geçmektedir. Pandemi süreci içerisinde

normalleşme çalışmalarının devam ettiği günümüzde bahsi geçen uygulamalar gerçekleşmekte ve uzun bir süre turizm faaliyetlerinin sürdürüldüğü ortak alanlarda tedbir gerektiren uygulamaların yaşanacağı ve uygulamaların turist tüketici davranışlarına yeni bir çehre kazandıracağı düşünülmektedir (Demir vd., 2020: 84).

COVID-19 etkin yapısını dünyanın bazı ülkelerinde sürdürürken bazı ülkelerinde yitirmeye başlamaktadır. Bunun en önemli nedeni elbette alınan tedbirler ile virüsün gücünü kaybetmeye ve dahi mutasyona uğramaya başlamasıyla alakalı olduğu düşünülmektedir. Bu durum aynı zamanda tedbirlerin sıkı tutulmaya çalışılmasını zaruri kılmaktadır. Pandemi sürecinin normalleşme safhası olarak değerlendirilen bu evrede alınan sıkı tedbirler koronavirüsün etkin yapısını kaybetmeye başladığı bölgelerde sosyal ve iktisadi yapı da göz önünde bulundurularak gevşetilme sürecine girmektedir.

Pandemi süreci ve bu süreci izleyen normalleşme safhasında öncelikle kapalı olan restoran ve otel gibi yiyecek içecek ve konaklama işletmelerinin hizmet vermeye başlayacağı düşünülmektedir. Buna karşın bu işletmeler sosyal mesafeyi korumak ve daha hijyenik hizmet sunabilmek amacıyla tam kapasite ile çalışmayacak; servis malzemelerinde ve yapılarında birtakım farklı uygulamalara başlamak zorunda kalacaktır. Öte yandan havayollarında uçuş izinleri öncelikle şehirlerarası sonrasında kademeli olarak uluslararası uçuşlar olmak üzere kalkacaktır.

Bu doğrultuda pandemi sürecinin bu safhasında öncelikli olarak iç turizm ve yakın çevre dış turizm hareketleri gerçekleşmekte (McKinsey

& Company, 2020) ilerleyen dönemlerde iyileşmenin devam etmesine koşut olarak uzun uçuşların başlayacağı/devam edeceği ve uzak çevre dış turizm hareketlerinin de yaşanabileceği düşünülmektedir. Nitekim gidilecek ülkenin COVID-19 etkisi gözetilerek uçuş iznini açan ülkeler bulunmaktadır.

Koronavirüsün sosyal mesafenin korunmasını gerekli hale getirmesi sonucu (Demir vd., 2020: 97) kitle turizmi faaliyetlerinde önemli değişiklikler yaşanılacağı, kapasitenin yüksek oranda düşürüleceği tahmin edilmektedir. Bunun yanı sıra diğer turizm türlerine göre daha riskli bir turizm çeşidi olduğundan talebin düşeceği ve az sayıda katılımın gerçekleşeceği düşünülmektedir. Bunun yerine butik otel ve sadece oda (Room Only) ya da oda kahvaltı (Bed and Breakfast) pansiyon tipinin tercih edileceği öngörülmektedir. Ayrıca talebin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının bizzat konuklar tarafından karşılanmasına müsaade eden pansiyon, kamping ve apart otel gibi konaklama merkezlerine kayacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra ikinci konutlara ilişkin bir yönelimin artacağı da beklentiler arasında yer almaktadır.

Diğer yandan şehir turizmi de kitle turizminde olduğu gibi insanların kitleler halinde bulunduğu ve ortak kullanım alanlarının olduğu bir turizm çeşidi olduğundan sosyal/fiziksel mesafenin korunması güçlüğüne koşut olarak pandemi sürecinde turistlerin kırsala bir yönelim göstermesi beklenmektedir (Ranasinghe vd., 2020: 12). Bunun bir sonucu olarak kırsal turizm, yayla turizmi, kamp ve karavan turizmi ve eko turizm gibi sürdürülebilirliğe katkı sağlayan alternatif turizm

türlerinin tercih edileceği ve yeni niş alanların belirlenebileceği düşünülmektedir. Buna karşın fuar, kongre, festival ve inanç turizmine yönelik talebin düşeceği sağlık turizmi, kültür, dalış turizmi ve kuş gözlemciliği gibi doğa ile alakalı alternatif turizm türlerinin tercih edileceği tahmin edilmektedir (Aydın ve Doğan, 2020: 101).

COVID-19 ile ortaya çıkan sosyal/fiziksel mesafe kavramı ve olabildiğince temassız hayat standartlarının, otel işletmelerindeki servis uygulamalarında da kendisini göstereceği ve emek yoğun hizmet veren turizm tesislerinde teknolojiden olabildiğince yararlanılacağı öngörülmektedir (BW Bureau, 2020). Turizm faaliyetlerinde bu tür teknolojik gelişmeler, alınan birtakım önlemler, tam kapasite çalışamama gibi durumlar ise maliyetlerin artmasına ve fiyatların yükselmesine talebin ise düşmesine neden olmaktadır.

SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM

Sürdürülebilir turizm; ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel boyutlarıyla değerlendirilmesi gereken bir turizm yaklaşımıdır. Turizmin sürdürülebilirliği; ancak tüm boyutların birlikte işe koşulmasıyla sağlanabilmektedir (Tosun, 2001: 289). Buna karşın günümüzde turizmin sürdürülebilirliği -kişisel çıkarlar doğrultusunda- ekonomik boyutun ön planda tutulmasıyla sağlanmaya çalışılmaktadır (Kahraman ve Türkay, 2014: 43-44). Bu durumun bir neticesi olarak da bölgelerin sosyal, kültürel ve çevresel yapıları önemli derecede zarar görmektedir. Halbuki sürdürülebilir turizm, sürekliliği olan ekolojik bir sistemin aşırı kullanıma yenik düşmesini engellemeye çalışan önemli bir iktisadi yaklaşımdır (Çakılcıoğlu, 2013: 28).

Sürdürülebilir turizm, bugünkü neslin istifade ettiği doğal, tarihi, sanatsal ve kültürel kaynaklardan gelecek neslin de istifade etmelerine olanak sağlayacak şekilde tüketim yapılmasını öngören ve şart koşan bir turizm yaklaşımıdır (Swarbrooke, 1999: 13; Birleşmiş Milletler Çevre Programı, 2003). Turizm faaliyetlerinin gerçekleşebilmesi için oldukça önemli bir yere sahip olan doğal, tarihi ve kültürel değerlerin bozulmasının önüne geçilmesi ancak sürdürülebilir turizm yaklaşımı ile mümkün olmaktadır. (Hunter, 1997: 855-856; Butler, 1999: 11-13). Sadece ekonomik boyutun göz önünde bulundurulduğu turizm faaliyetleri geçici bir ekonomik büyüme sağlamaktadır.

Ekonomik büyüme toplumların refah seviyelerinin artması ve huzurlarının sağlanması için oldukça önemlidir. Sürdürülebilir faaliyetlerin devam edebilmesini sağlayabilmek için büyümeden vazgeçilmesi doğru değildir. Buna karşın ekonomik büyümeyi şartsız/koşulsuz bir gerçek olarak kabul etmek ve doğayla savaşmak; sosyal, kültürel ve çevresel bozulmalara neden olmaktadır. Bu tür bozulmalar ise bölgelerin daimi bir şekilde turizm faaliyetlerinden yoksun kalmasına neden olmaktadır (Harris, 2000: 306). Nitekim sosyal, kültürel ve çevresel nedenler turizmin gerçekleşebilmesindeki önemli yapıtaşlarıdır.

Kitle turizmi ekonomik boyutun ön planda tutulduğu bir turizm çeşididir. Bu nedenle sosyal ve çevresel kaynaklara ziyadesiyle zarar veren bir yapıya sahiptir (Carey vd., 1997: 426-427). Çünkü bu turizm çeşidiyle çok fazla ziyaretçi belirli dönemlerde belirli yerleri ziyaret etmekte, ekonomik olarak büyük faydalar sağlamasına karşın bölgedeki

kaynakların sorumsuzca tüketilmesine neden olmaktadır. Bunun yanı sıra o bölgede yaşayan insanların yaşam kalitesinin düşmesine ve yerel halkın turizm faaliyetlerine bakış açısının olumsuz etkilenmesine de neden olmaktadır. Buna karşın turizmin sürdürülebilirliğinde yerel halkın pozitif düşünceleri bir başka ifadeyle turizmin bölgeye olan sosyal maliyetinin düşük olması oldukça önem arz etmektedir (Abdollahzadeh ve Sharifzadeh, 2014: 126; Koçoğlu vd., 2020).

Kültürel değerler açısından bakıldığında ise turizm, aslında bir yıkımdır. Turistlerin aşırı kullanımına bağlı olarak kullanılan değerler yıpranmakta, zarar görmekte ve yok olmaya yüz tutmaktadır. Buna karşın turizm ile kültürel değerler, insanların beğenisine sunulmakta ve ekonomik bir gelir elde edilmektedir. Bunun bir sonucu olarak da turizm sayesinde kültürel değerler korunarak gelecek neslin de istifade etmesine hazır bir duruma gelmektedir (Tanrısever vd., 2016: 1071). Ancak her alanda olduğu gibi bu değerlerin sürdürülebilirliğinde de ön plana çıkan ekonomik sürdürülebilirliktir. Örneğin Çin'de Kaiping Seyir Kuleleri'nin ziyaretçi sayıları 100.000'den 2 milyona çıkartılmak istenmektedir. Amaç yaklaşık olarak 8 milyon dolar düzeyinde bir ekonomik gelir elde etmektir. Böyle bir durumda aşırı kullanıma bağlı olarak yapılara fiziksel baskı uygulanmakta ve yapıların gelecek nesillerin kullanımına halel getirilmektedir (CNN, 2012).

Turizm faaliyetlerinin gerçekleşebilmesinde ulaşım, konaklama ve yiyecek içecek işletmeleri oldukça önemlidir. Bu işletmelerin genel seyrinde sürdürülebilirliğe halel getirecek çok fazla sayıda unsur bulunmaktadır. Bakıldığında fosil yakıt en çok ulaşım araçlarında

kullanılmaktadır. Bu nedenle de hava kirliliğinin %50'ye yakını motorlu ulaşım araçları kaynaklı gerçekleşmektedir. Ulaşım araçları bu yönüyle küresel bir sorun haline gelmiş olan ozon tabakasının incelmesi ve havanın kalitesinin düşmesinde önemli bir rol üstlenmektedir (İlkılıç ve Behçet, 2006: 67).

Diğer yandan uçaktan gelen sesler yerel bir sorun oluşturmakta ve gürültü kirliliğine neden olarak sosyal yaşantıyı olumsuz etkilemektedir. Öte yandan uçağın iniş, tırmanış bekleme zamanları içerisinde yerin ilaçlanması, çözülen ya da çözülemeyen organik ya da inorganik maddelerin kullanımı çevresel sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Yer altındaki yakıt tanklarının yakıtı sızdırması ve bu yakıtın toprağa karışması ise toprak kirlenmesine neden olmaktadır (Horonjeff, Mckelvey, Sproule ve Young, 2010: 577-578).

Konaklama işletmelerinde özellikle de otellerde, oda enerji kartlarının olması, geri dönüşüm sağlayacak bir ambalajlama sisteminin olmaması, yastık, çarşaf, havlu gibi malzemelerin temizlik faaliyetlerinin her gün yapılması, terlik, otel şampuanı, otel duş jeli, otel saç kremi, vücut losyonu, kulak çöpü ve diğer tek kullanımlık otel buklet malzemelerin varlığı sürdürülebilirliğin zarar görmesine neden olmaktadır (Millar ve Baloğlu, 2011: 307-309). Öte yandan özellikle sahil şeridinde uygulanan her şey dahil sistemde turistlerin açık büfe olması hasebiyle ihtiyaçlarından çok daha fazla yiyecek içecek ürünü alıp büyük bir oranının zayi olmasına neden olmaları, zaman satın almaları hasebiyle otelin mülki sahibi olmadıklarından oteldeki mobilya ve armatürlere

zarar vermeleri kıt kaynakların zarar görmesine neden olmakta sürdürülebilirliği olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

YENİ KORONAVİRÜSÜN (COVID-19) SÜRDÜRÜLEBİLİR TURİZM ÜZERİNDEKİ MUHTEMEL ETKİLERİNİN TARTIŞILMASI

Yeni koronavirüs (COVID-19) ile yaşanan ulusal ve küresel seyahat kısıtlamaları turizm faaliyetlerini durma noktasına getirmiştir (Acar, 2020: 13). Normalleşme safhasının başladığı pandemi sürecinde öncelikli olarak ulusal ulaşım yolları erişime açılmıştır. Bu doğrultuda hem kısıtlamaların gereği olarak hem de virüsün getirdiği riskle bireylerde ortaya çıkan korku öncelikle iç turizmle alakalı turizm faaliyetlerinin gerçekleşebileceğini göstermektedir.

İç turizm, para sirkülasyonunun iç pazarda dönmesini sağlamakta ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır (Bahar ve Kozak, 2015). Öte yandan dış turizmin gerçekleşmemesi ya da dış turizm faaliyetlerinin cılız bir performans izlemesi; gelen dış turistin giden dış turistten fazla olduğu ülkelerde turizmin *ekonomik sürdürülebilirliğini* tehdit etmektedir. Buna karşın yoğunluğun azalması özellikle kıyı bölgelerinde doğanın ve çevrenin kendini yenilmesine olanak vermesi *çevresel sürdürülebilirlik* açısından oldukça önemlidir. Diğer yandan kültürel değerlerin bulunduğu turizm alanlarında turist sayısının az olması az kullanıma bağlı olarak fiziksel taşıma kapasitesinin aşılmasını engellemekte ve *kültürel sürdürülebilirlik* bu durumdan olumlu bir şekilde etkilenmektedir. Öte yandan yaşam alanlarının

kalabalık olmamasına bağlı olarak yaşam kalitesinin artması da *sosyal sürdürülebilirliğe* önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.

Ulusal bazda ulaşım kısıtlamalarının kaldırılması toplu taşıma yapan turizm otobüs şirketlerinin devlet tedbirleri ve kişisel korku ve kaygılar neticesinde yarı kapasiteli sefer yapmalarına neden olmuş, sefer sayıları azalmıştır. Bu durum fosil yakıt tüketimini azaltıp doğaya ve çevreye verilen zararın düşürülmesini sağlamakta ve *çevresel sürdürülebilirliği* olumlu bir şekilde etkilemektedir. Buna karşın bireysel araçların (otomobillerin) kullanımı artmakta, bu durum ise fosil yakıt tüketiminin çoğalmasına ve *çevresel sürdürülebilirliğin* olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Aynı durum hava yolları ulaşım araçları için de geçerli olmaktadır. Hem ulusal hem uluslararası boyutta sefer sayılarının azalması karbon emisyon oranının düşmesinde ve uçakların bekleme, kalkış, tırmanış safhalarında toprağa bırakmış oldukları zararlı organik/inorganik maddelerin azalmasında önem arz etmekte *çevresel sürdürülebilirliğe* katkıda bulunmaktadır.

COVID-19 pandemi sürecinde sosyal/fiziksel mesafenin korunması gerekliliği ve zorunluluğu otellerin ortak kullanım alanlarında (havuzlar, şezlonglar, aquaparklar, açık büfeler, koltuklar vb.) kapasitelerin önemli ölçüde düşürülmesine neden olmuştur (Dünya Gazetesi, 2020). Bu durum özellikle kitle turizm anlayışında yer alan açık büfe uygulamasının yüksek oranda önüne geçmekte işletmelerin alakart sistemde ya da fiks menü ile hizmet vermelerine neden olacaktır. Böyle bir durumda yiyebileceklerinden çok daha fazlasını alan ve büyük bir kısmı çöpe atılmak zorunda kalan yiyeceklerin zayi olmasının

önüne geçilmekte kıt kaynaklar korunmakta ve *çevresel sürdürülebilirlik* bu durumdan olumlu bir şekilde etkilenmektedir. Bunun yanı sıra açık büfe sistemden farklı sistemlere geçilmesi işgören sayısının artmasını zaruri kılacağından emek yoğun turizm faaliyetlerini güçlendirmekte ve *sosyal sürdürülebilirliğe* katkı sağlamaktadır. Böyle bir durumda ise maliyetler artmakta turizm ürünlerinin fiyatları yükseliş göstermektedir. Bu durumun bir sonucu olarak turist sayısının düşmesi bu sayede turizm çevresine bırakılacak fiziksel baskının azalması; ama turizmden kişi başına elde edilecek gelirin artması, *ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel sürdürülebilirliği* olumlu bir şekilde etkilemektedir.

COVID-19 pandemi ile turizm işletmelerinin servis şekil ve standartlarında yaşanacak teknolojik değişiklikler de turizmin sürdürülebilirliğine etki edebilecek durumdadır. Servis malzemelerinin teknolojiye uyumunun sağlanması emek yoğun sistemin zarar görmesine ve *sosyal sürdürülebilirliğin* olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Kısa vadede büyük değişikliklerin gerçekleşmesi olası değildir. Ancak pandemi sürecinin benzer şekilde devam etmesi sosyal/fiziksel mesafeleri korumak amacıyla oda ödemeleri ve oda kartları ile alakalı getirilecek yenilikler ile giriş-çıkış işlemlerinin yapılmasında büyük kolaylıklar sağlayabileceği ve ön büro departmanında istihdamın olumsuz etkilenebileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra yiyecek içecek servislerinin portatif robotlar ile yapılmasını öngören bir sisteme geçilmesi durumunda yiyecek içecek servis personelinde de kısıtlamaya gidilmesi muhtemel etkiler arasında yer almaktadır.

COVID-19 pandemi sürecinin hijyen uygulamaları ise tek kullanımlık tabak, bardak, çatal, kaşık, bıçak, peçete, masa ve sandalye örtülerinin kullanımının önünü açması doğadaki kıt kaynakların yok olmasına neden olarak *çevresel sürdürülebilirliği* olumsuz etkilerken bu malzemelerin yıkanma sorununun olmaması ise su tüketiminin azalması bakımından *çevresel sürdürülebilirliği* olumlu etkilemektedir. Öte yandan bu malzemelerin yıkanmasında ve düzenlenmesinde görevli personelin istihdam edilme gerekliliğini ortadan kaldırması *sosyal sürdürülebilirliğe* zarar vermektedir. Benzer durum kat hizmetleri departmanı için de geçerli olmaktadır. Odalarda ya da alanlarda kullanılacak daimi malzeme yerine tek kullanımlık malzemeler kıt kaynakların tükenmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte insansız kullanıma uygun otomatik süpürgeler (Xiaomi Mi Robot Vacuum Mop Pro) işin çok daha hızlı ve az personel ile yapılmasını sağlamakta turizmin emek yoğun yapısına zarar vermektedir.

COVID-19 pandemi sürecinde turistlerin büyük oteller yerine küçük otelleri tercih etmeleri (Özdemi, 2020: 233); şehir ve kıyı yerine kırsala yönelmeleri (Ranasinghe vd., 2020: 12) turizmin sürdürülebilirliğinde birtakım değişikliklerin yaşanmasına neden olmaktadır. Büyük oteller ölçek ekonomisine bağlı olarak (Ünüvar, 2007: 239) turizm ürünlerinin olması gereken fiyatların altında arz edilmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte talep doğrultusunda ardın sıra açılan büyük oteller ortaya kıyasıya bir rekabetin oluşmasına neden olmakta kıt kaynaklar ile ortaya çıkan arz diğer arzı olumsuz etkilemektedir. Bu durumun bir neticesi olarak da turistlerin ucuza turizm ürünlerinden istifade etmeleri

aşırı kullanıma bağlı olarak bölgelerdeki sosyal, kültürel ve çevresel unsurların aşırı bir baskıya uğramasına neden olmakta *ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel sürdürülebilirlik* bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Pandemi sürecinde küçük otellerin tercih edilmesi ise turizm ürünün hak ettiği paha da arz edilmesine olanak sağlarken bölgedeki sürdürülebilirliğe zarar getirecek unsurların çok kullanıma bağlı olarak kalıcı bir zarara uğramasının da önüne geçilmektedir.

COVID-19 pandemi sürecinde talebin kırsal otellere kaymasının da (Özçoban, 2020: 856) sürdürülebilirlik bakımından önemli etkileri bulunmaktadır. Turistlerin kıyı ya da şehir otelleri yerine kırsal turizm işletmelerini tercih etmeleri ve kırsal da gerçekleştirebilecekleri turizm faaliyetlerinden yararlanmaları durumunda kıyı ve şehirde yaşanacak sosyal, kültürel ve çevresel baskının önüne geçilmekte ve turizmin *ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel sürdürülebilirliğini* önemli derecede tehdit eden mevsimlik sorununun büyük oranda önüne geçilmektedir. Bu durum kırsal bölgelerin sosyal, kültürel ve iktisadi olarak kalkınmasında oldukça önemli bir görev üstlenmektedir.

COVID-19 pandemi sürecinin turizmi etkileyen başka bir boyutunun talebin ikinci konutlara kayması olasılığıdır. Böyle bir durumda turizm amacıyla değerlendirmesi muhtemel yerlerin ikinci konut olarak mülki sahipliğe bırakılması bu yerlerin ekonomik kazanç elde etmesinin önüne geçerken bölgedeki yoğunluğun ve aşırı kullanımın da yüksek oranda gerçekleşmesinin önüne geçmektedir. Bu durumun belli oranda yaşanması turizmin sürdürülebilirliğinde sosyal, kültürel, çevresel ve ekonomik boyutlar açısından katlanabilir bir maliyeti ifade etmektedir.

Buna karşın ikinci konutun aşırı düzeyde yaygınlaşması durumunda ekonomik boyut bu durumdan olumsuz etkilenebilmekte turizmin sürdürülebilirliğine halel getirebilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizmin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında en önemli kriterin turizm destinasyonuna gelen turist sayısı olduğu söylenebilir. Zira turist sayısının fazla olması bir turizm destinasyonunda hem sosyal, hem kültürel hem de fiziksel taşıma kapasitesinin aşılmasına ve turizmin sürdürülebilirliğinin zarar görmesine neden olmaktadır. Bu durumdan ekonomik sürdürülebilirliğin her ne kadar olumlu etkilendiği düşünülse de orta ve uzun vadede ekonomik sürdürülebilirlikte de olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır.

Bir turizm destinasyonuna gelen turist sayısının azalması sosyal alanlarda yerel halkın bunaltıcı bir atmosferde hayatını idame ettirmek zorunda kalmasının önüne geçmekte, yaşam kalitesini arttırmakta ve sosyal sürdürülebilirliği olumlu bir şekilde etkilemektedir. Diğer yandan turizm alanlarında yer alan kültürel değerlerin aşırı kullanıma bağlı olarak zarar görmesi de engellenmiş olmakta ve kültürel sürdürülebilirlik bu durumdan olumlu bir şekilde etkilenmektedir. Öte yandan turist sayısının az olması turist ihtiyaçlarını karşılamada doğadaki kıt kaynaklara daha az ihtiyaç duyulmasına neden olmakta çevresel sürdürülebilirlik bu durumdan olumlu etkilenmektedir. Turist sayısının az olması doğanın yok olmasına izin veren aşırı turizm yatırımlarının da askıya alınmasına neden olmakta bu sayede arzın arzı

olumsuz etkilediği bir ortamın ortaya çıkmasının önüne geçilerek ekonomik sürdürülebilirlik sağlanmaktadır.

Yeni koronavirüs (COVID-19) pandemi sürecinde sosyal/fiziksel mesafe ve hijyen uygulamaları turizm faaliyetlerinin önemli düzeyde çehre değiştirmesine neden olmaktadır. Çünkü turist sayısında hatırı sayılır oranlarda düşüşler yaşanmakta ve hijyen doğrultusunda radikal kararlar alınmaktadır. Bu doğrultuda araştırmada yeni koronavirüs (COVID-19) pandemi sürecinin turizmin sürdürülebilirliğinde olumlu ve olumsuz etkileri olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre yeni koronavirüs (COVID-19) pandemi sürecinin turizmin sürdürülebilirliğine etki eden muhtemel olumlu etkileri aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir:

- Turist sayısının azalması, aşırı kullanımın önüne geçerek ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel sürdürülebilirliği olumlu etkilemiştir.
- Ulaşım araçlarının sefer sayılarındaki önemli düşüşler, fosil yakıt tüketiminin ve çevreye zarar veren organik/inorganik maddelerinin kullanımını azaltmış çevresel sürdürülebilirliği olumlu bir şekilde etkilemiştir.
- Turizm işletmelerinde açık büfe servis yerine alakart servis ve fiks menü uygulamalarına yer verilmesi, doğal kaynakların korunması bakımından çevresel sürdürülebilirliği sağlarken daha fazla işgörenin çalışması gerekliliği sosyal sürdürülebilirliğe, ürün ve hizmetlerin alıcısına değerinde ve

değerinin üzerinde ulaştırılması ise ekonomik sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.

- Tek kullanımlık malzemelerin (çatal, bıçak, bardak, havlu, çarşaf vb.) tercih edilmesi su tasarrufu yaparak çevresel sürdürülebilirliği sağlamaktadır.
- Büyük oteller yerine küçük konaklama tesislerinin tercih edilmesi turizm ürünlerinin değerinde ya da değerinden daha üst bir fiyata alıcısına ulaşması, ekonomik sürdürülebilirliği olumlu bir şekilde etkilemektedir.
- Şehir ve kıyı otellerinin yerine kırsal alanların tercih edilmesi turizmde yaşanan mevsimsellik sorununun çözülmesinde büyük bir öneme sahip olmakta ve ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel sürdürülebilirliği olumlu bir şekilde etkilemektedir.

Araştırmaya göre yeni koronavirüs (COVID-19) pandemi sürecinin turizmin sürdürülebilirliğine etki eden muhtemel olumsuz etkileri de vardır. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir:

- Teknolojik uygulamaların olması işgören sayısının azalmasına ve sosyal sürdürülebilirliğin zarar görmesine neden olmaktadır.
- Tek kullanımlık malzemelerin (çatal, bıçak, bardak, havlu, çarşaf vb.) tercih edilmesi çevresel sürdürülebilirliği olumsuz etkilemektedir.

Görüldüğü üzere yeni koronavirüsün (COVID-19) sürdürülebilir turizm üzerinde muhtemel olumlu ve olumsuz özellikleri yer almaktadır. Günümüzde koronavirüsün etkilerini gidermeye yönelik çalışmalar yoğun bir şekilde sürmektedir. Aşı çalışmalarında her ne kadar sonra

varılsa da koronavirüsün etkilerini yıllarca sürdürmeye devam edeceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye gibi turizmden yüksek ölçüde katma değer sağlayan ülkelerin bu krizi lehlerine çevirmelerine yönelik öneriler aşağıda sıralanmaktadır. Bunlar;

- Turizmi 12 aya yayma politikalarının daha radikal kararlarla desteklenmesi
- Turizm işletmelerinin sayısını arttırıp daha düşük fiyata hizmet vermek yerine kalitenin arttırılması
- Açık büfe uygulamaları yerine alakart servis ve fiks menü uygulamalarının kalıcı hale getirilmesidir.

Diğer yandan ileride COVID-19 ile alakalı çalışma yapmak isteyecek araştırmacılara da öneriler aşağıda sıralanmıştır. Bunlar;

- COVID-19'un çeşitli turizm tipolojilerine göre GZFT analizi yapmaları
- COVID-19'un orta ve uzun vadede turizme etkilerinin durum değerlendirmesi yapmaları, şeklindedir.

KAYNAKÇA

Abdollahzadeh, G. & Sharifzadeh, A. (2014). Rural residents' perceptions toward tourism development: A study from Iran. *International Journal of Tourism Research*, 16 (2), 126-136.

Acar, Y. (2020). Yeni Koronavirüs (COVID-19) salgını ve turizm faaliyetlerine etkisi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 7-21.

Aydın, B. ve Doğan, M. (2020). Yeni koronavirüs (COVID-19) pandemisinin turistik tüketici davranışları ve Türkiye turizmi üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, *6*(1), 93-115.

Bahar, O. ve Kozak, M. (2015). *Turizm Ekonomisi*, 7. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.

Baker, D. M. A. (2015). Tourism and the health effects of infectious diseases: Are there potential risks for tourists?. *International Journal of Safety and Security in Tourism and Hospitality*, 1(12), 1.

BBC News Türkçe. (2020). Koronavirüs harita. [https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51719684] (Erişim 17 Kasım 2020).

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (2003). *Local agenda 21: The role of authorities in sustainable tourism*, The International Council for Local Environmental Initiatives.

Britton, S.G. (1982). The political economy of tourism in the third world. *Annals of Tourism Research,* 9, 331-358.

Brown, L. R. (2008). *Plan B 3.0: Mobilizing to save civilization (substantially revised)*. WW Norton & Company.

Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism geographies*, 1(1), 7-25.

BW Bureau. (2020). Crowne plaza greater noida launches world's first hotel VR experience center. BW Hotelier. [http://bwhotelier.businessworld.in/article/CrownePlaza-Greater-Noida-

launches-World-s-First-Hotel-VR-Experience-Center/09-03-2020185809/] (Erişim 10 Temmuz 2020).

Carey, S., Gountas, Y. & Gilbert, D. (1997). Tour operators and destination sustainability. *Tourism management*, *18*(7), 425-431.

CNN (2012). Tourism boom threatens China's heritage sitesi. [https://edition.cnn.com/2012/08/14/world/asia/china-heritage-tourism/index.html] (Erişim 12 Ağustos 2020).

Copeland, B.R. (1991). Tourism, welfare and de-industrialization in a small open economy. *Economica,* 58, November, 515-529.

Crouch, G.I. & Ritchie, J.R.B. (1999). Tourism, competitiveness and societal prosperity. *Journal of Business Reseacrh***,** 44, 137-152.

Çakılcıoğlu, M. (2013). Turizm odaklı sürdürülebilir kalkınma için bir yöntem önerisi, *Tasarım+Kuram Dergisi,* 9 (16), 27-42.

Demir, M., Günaydın, Y. ve Demir, Ş. Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) salgınının Türkiye'de turizm üzerindeki öncülleri, etkileri ve sonuçlarının değerlendirilmesi, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 80-107.

Diamond, J. (1977). Tourism's role in economic development: the case reexamined. *Economic Development and Cultural Change,* 25 (3), 539-553.

Dolnicar, S., Crouch, G. I. & Long, P. (2008). Environment-friendly tourists: what do we really know about them?. *Journal of Sustainable Tourism*, *16*(2), 197-210.

Dünya Gazetesi (2020). [https://www.dunya.com/sektorler/turizm/otellerde-covid-19-duzenlemesi-haberi-470400] (Erişim 3 Aralık 2020).

Hao, J., Var, T. & Chon, J. (2003). A forecasting model of tourist arrivals from major markets to Thailand. *Tourism Analysis,* 8, 33-45.

Harris, J. M. (2000). Basic principles of sustainable development. *Dimensions of Sustainable Developmnet*, 21-41.

Hollingsworth, T. D.,Ferguson, N. M. & Anderson, R. M. (2007). Frequent travelers and rate of spread of epidemics. *Emerging Infectious Diseases*, 13(9), 1288. https://dx.doi.org/10.3201/eid1309.070081.

Horonjeff, R., McKelvey, F. X., Sproule, W. & Young, S. (2010). *Planning and Design of Airports* (Vol. 4). New York: McGraw-Hill.

Hunter, C. (1997). Sustainable tourism as an adaptive paradigm. *Annals of tourism research*, *24*(4), 850-867.

İlkılıç, C. ve Behçet, R. (2006). Hava kirliliğinin insan sağlığı ve çevre üzerindeki etkisi. Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları.

Kahraman, N. ve Türkay, O. (2014). *Turizm ve Çevre*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Kiper, V. O., Saraç, Ö., Çolak, O., & Batman, O. (2020). COVID-19 salgınıyla oluşan krizlerin turizm faaliyetleri üzerindeki etkilerinin turizm akademisyenleri tarafından değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *23*(43), 527-551.

Koçoğlu, C. M., Saraç, Ö. ve Batman, O. (2020). Safranbolu'da Sürdürülebilir Turizm Gelişmesine Yönelik Yerel Halkın Tutumları, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1): 202-219.

Kozak, M. & Martin, D. (2012). Tourism life cycle and sustainability analysis: Profit-focused strategies for mature destinations. *Tourism Management*, *33*(1), 188-194.

Li, Q.,Guan, X., Wu, P., Wang, X., Zhou, L., Tong, Y., … & Wong, J. Y. (2020). Early transmission dynamics in Wuhan, China, of Novel Coronavirus–Infected Pneumonia. *New England Journal of Medicine*. 382, 1199-1207. https://doi.org/10.1056/NEJMoa2001316.

McKinsey and Company (2020, May 14). Hitting the road again: How Chinese travelers are thinking about their first trip after COVID-19 [https://www.mckinsey.com/featured-insights/asia-pacific/hitting-the-roadagain-how-chinese-travelers-are-thinking-about-their-first-trip-after-covid19?cid=other-eml-alt-mblmck&hlkid=a8da423854854d0cadef228c145b45f2&hctky=1419114&hdpi d=5e89cfa9-097f-4bbd-a3eb-4ff8af9642e1] (Erişim 21 Mayıs 2020).

Millar, M. & Baloglu, S. (2011). Hotel guests' preferences for green guest room attributes. *Cornell Hospitality Quarterly*, *52*(3), 302-311.

Min, J. C., Kung, H. H. & Liu, H. H. (2010). Interventions affecting air transport passenger demand in Taiwan, *African Journal of Business Management*, 4 (10), 21212131.http://www.academicjournals.org/ajbm.

Özçoban, E. (2020). Koronavirüs' ün (Covid-19) Turizm sektörü üzerindeki etkileri ve Türkiye'nin kırsal turizm potansiyeli üzerine bir analiz. *Electronic Turkish Studies*, *15*(4).

Özdemir, M. A. (2020). Covıd-19 salgını sonrası alınan önlemlerle turizm: Muhtemel senaryolar. *Journal of Recreation and Tourism Research/JRTR*, *7*(2), 222-238.

Ranasinghe, R., Damunupola, A., Wijesundara, S., Karunarathna, C., Nawarathna, D., Gamage, S., ... & Idroos, A. A. (2020). Tourism after Corona: Impacts of Covid 19 pandemic and way forward for tourism, hotel and mice industry in Sri Lanka. *Hotel and Mice Industry in Sri Lanka (April 22, 2020)*.

Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management* (2nd Edition). London: CABI Publishing.

Tanrısever, C., Saraç, Ö. ve Aydoğdu, A. (2016). Yeniden işlevlendirilen tarihi yapıların sürdürülebilirliği, *İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – Kırgızistan, Akademik Bakış Dergisi*. 54, 1068-1082.

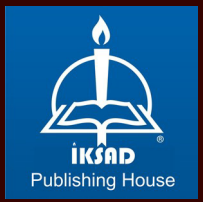
T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020). Covid 19 (2019-n CoV Hastalığı) Rehberi (Bilim Kurulu Çalışması). T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü

Tosun, C. (2001). Challenges of sustainable tourism development in the developing world: The case of Turkey. *Tourism Management*, *22*(3), 289-303.

Ünüvar, M. (2007). Ölçek ekonomisinde kapsam ekonomisi: Katma değer faaliyetlerinin ertelenmesi yoluyla ürün çeşitliliğinin yönetimi.

Wang, D., Hu, B., Hu, C., Zhu, F., Liu, X., Zhang, J., ... & Zhao, Y. (2020). Clinical characteristics of 138 hospitalized patients with 2019 novel coronavirus–infected pneumonia in Wuhan, China. *Jama*, 323(11), 1061-1069.

Weaver, D. & Oppermann, M. (2000). *Tourism Management*. Australia: John Wiley Sons.

ISBN: 978-625-7687-66-9